नं. ४८००

नाम - कात्यायन श्राद्धसूत्र भाष्यम्

कर्ता - दीक्षित गदाधरः

पत्र ६२ पत्राणि सं. ×

विषयः सूत्रपद्धतिः

कातीयश्राद्धसूत्रभाष्यम्

४८००

4800

6141=62

गदाधर

॥ वासेजैनेयिशाखिनां [redacted]दीक्षितकृता कात्यायनीयश्राद्धसूत्र
व्याख्येयम् २२५० श्लो०

नव· ग· १

ॐ श्रीमन्महागणपतये नमः श्रीवर्द्धमूर्तिर्ज्जयति श्रीलक्ष्मीनृसिंहाभ्यां नमः गृह्यसूत्रनवकं
डिकोपरि गदाधरभाष्यलिखिते शिवं च विघ्नहर्तारं गुरुं श्रीवामनं तथा ऽविकोशगदं चापि वंदे
विघ्नोपशांतये १ कात्यायनकृते श्राद्धसूत्रे व्याख्यापरः सताम् प्रयोगपद्धतिं कुर्वे याज्ञवल्क्यादिस
म्मतां २ तत्र पूर्वां पौर्णमासीमुत्तरां वोपवसेदित्यादिना श्रौतकर्माण्युपदिश्याथातो गृह्यस्था
लीपाकानां कर्मेत्यादिना स्मार्त्तान्युपख्याय ऽवशिष्टं श्राद्धकर्म वक्तव्यमित्यत आह अपरप
क्षे श्राद्धं कुर्वीत श्राद्धमिति कर्मणो नामधेयं तत्र कर्कमते पिंडदानस्यैव श्राद्धमिति नामधेयम्
ततश्च पिंडदानाकरणेऽप्याहुतिः पिंडदानं ब्राह्मणभोजनाग्नौकरणत्रयाणां कर्मणां समुदा
यस्येत्यन्ये श्राद्धशब्दः स्फुटीकृतो ब्रह्माण्डे देशे काले च पात्रे च श्रद्धया विधिना च यत् पितॄनुद्दि १

प्रपितृभ्यो दाने श्राद्धमुदाहृतमिति अपरपक्ष इति कृष्णपक्ष उच्यते समावर्तेपि तिथिः कृष्णपक्षे:
श्राद्धमिति लिंगाच्च योपदीयते सपितर इति अत्र यद्यपि समस्तमाससंबंध्यपरपक्षस्य श्राद्धका
लत्वं प्रतीयते तथापि सूर्यस्यांतरे दर्शनात् कन्याकुंभसंबंधिनो विशिष्टत्वं तत्रापि कन्यासंबंधितः
प्रायतनमत्वं तथा च मनुः अनेन विधिना श्राद्धं त्रिरब्दस्येह निर्वपेत् हेमंतग्रीष्मवर्षासु पांचय:
ज्ञिकमन्वहं ऋतवपेत् तथा हेमंतग्रीष्मवर्षास्विति यदुक्तं तद्विवेचितं मत्स्यपुराणे अनेन विधिना
श्राद्धं त्रिरब्दस्येह निर्वपेत् कन्याकुंभवृषस्थेर्के कृष्णपक्षेषु सर्वदा कन्यासंबंधिनि अत्र तु पक्षेऽपि
विशेषः तस्मादुभयथासंकीर्तनमालिकापि प्रोष्ठपदापरपक्षेण तेन काप्यपि शुक्लकृष्णपक्षेण
तथा च विष्णुधर्मोत्तरे मार्कंडेयः उत्तरायणाच्छ्रेष्ठं श्रेष्ठं स्याद्दक्षिणायनं चातुर्मास्याश्च तत्रापि

नव॰ प्रथमेकेशवैपिके प्रोष्ठपद्याः परपक्षेतात्रापिचविशेषः पैचम्यूर्ध्वंनतत्रापिदशम्यूर्ध्वंततोप्यति
ग॰ शस्तात्रयोदशीराजन्मघायुक्तातत्तोधिकाप्रोक्ताविनापुत्रं प्रोष्ठपद्यामतीतानायांमघायुक्तांत्रयोदं
२ शीप्राप्यश्राद्धेहिकर्तव्यंमधुनापायसेनतत् ब्रह्मपुराणे श्राद्धपक्षेपक्षस्यकस्मिंश्चकार्यंदिनेवि
भागहीनेपक्षेवात्रिभागंत्वर्द्धमेववाश्राद्धयुज्यतेतत्कस्मापोत्रयोदश्यांमघास्वश्राहद्वितीयम :
2 प्रेतान्पितॄंश्चापियमालयमिति विभागहीनमितिप्रतिपदादिचतुर्दश्यन्तचतुर्दशीचविहायः
पैचम्यादिपक्षोक्तः त्रिभागमितिपक्षतृतीयभागं अनेनदशम्यादित्रिकः अर्द्धमित्यष्टम्यादि
पक्षः कालादर्शात् पक्षाधावचदर्शांतेपैचम्यादिदिगादिव अष्टम्यादियथाशक्तिकुर्यादा
परपक्षिकमितिप्राचाम्तु पैचम्यूर्ध्वंवतत्रापिदशम्यूर्ध्वंततोप्यतीतितिविधुपमौंतरवाक्यैकवा २

कपनापत्रिभागहीनेषष्ठ्यादिविभागमेकादश्यादीत्याह: यत्तुतैरर्थमित्यस्यतृतीयभागोर्थैत्रयोदश्या
दीत्येवेव्याख्यानेहृतेतस्त्वमित्यस्यानन्वयदोषापत्तेर्द्वयमितिकमलाकरभट्टा: कुर्वतेतिविधायकेप
दे अथेदानींविचार्यतेकिंश्राद्धेसाग्निकस्यैवाधिकारउतनिरग्निकस्यापीत्यत्रकर्काचार्याणांनिर
ग्नीति अग्नौकरणरूपस्याग्न्यधिकरणत्वात् उपसंहारेसाग्निकस्यैवशाकिनैतरस्य नयेत्युपत्ति
३ योहोमोलौकिकेग्नौविधीयतइतिनिषेधात् अत्रवदारसंग्रहेपूर्वकमावसथ्याधानेनतत्त्वविं
श्रा. कावककर्मान्तरेप्रहृतिरित्यतोपिनानग्निमतोधिकारइति यत्तुक्तं अग्न्यभावेतुविप्रस्यपाणावे
७७ वोपपादयेदिति तदप्यकृतावसथ्यायुदयिकविषयं अनग्निमतोपिश्राद्धेधिकारइत्येवं
विधाप्रसिद्धिरस्तुइहनदेपदेशोवसतीतिवदनिश्चितम् लेनिनानग्निमत:श्राद्धाधिकारे:

नव॰
ग॰
३

प्रमाणमिति तदिदमनुपपन्नं नित्यनैमित्तिके षह्यि यथाशक्त्यातथाकुर्यादितिस्मृत्यापात्सर्वा
गोयहाराशकस्याप्यधिकारात् अग्न्याभावेन्नयाणौ होमविधानात् अग्न्यसविधानस्यचोक्त
विशेषव्यवस्थायाः प्रमाणमन्यतात् सतिवाशौकरणरहितानि श्राद्धाग्निनैष्ठधिकारानिह
तेश्च स्त्रीशूद्रानुपनीतानामपि श्राद्धोपदेशात्साग्निकानग्निकोभयाधिकारेणविहितं श्राद्धमि
ति सिद्धमितिहेमाद्रिः अपरमक्षे प्रतिपदाप्रभृतिदर्शान्तं प्रत्यहं कर्त्तव्यमिककालः पुनरप
वांतरमाह उर्ध्वेवावत्सर्याः वाश्राद्धोविकल्पार्थः वत्सर्थ्याश्चर्द्ध्वं उत्तरकालेपंचमीप्रभृति
वाकुर्यात् तदुक्तंगौतमेन अथश्राद्धममावास्यायांपंचमीप्रभृतिवा ऽ परस्सस्यति मनुा
स्टनौविशेषः कृष्णपक्षेदशम्यादौवर्जयित्वाचतुर्दशी श्राद्धेप्रशस्तास्तिथयोपथैतानन ३

येतराइति तिथिविषयकंपदांतरमाह यदहः संपद्येततदहर्ब्राह्मणानामत्रपूर्वैर्युर्वीतं च

तुर्दशीविनासर्वासुतिथिषुपंचम्यादिषुवायदहर्यस्मिन्नहनिद्रव्यब्राह्मणयोः संपत्तिः स्यात्तद

हस्तस्मिन्नहनियपादितिब्राह्मणानामंत्र्यश्राद्धंकुर्यात् अथवायदिनेमृताहसंज्ञिकातिथि

र्यपरपदेस्यात्तदहे पूर्वैर्युर्वाब्राह्मणान्निमंत्र्यश्राद्धंकुर्यादितिसंबंधः तथाचपुराणसमुच्चये

यातिथिर्यस्यमासस्यमृताहेतुप्रवर्तते सातिथिः प्रेतपक्षस्यपूजनीयाप्रयत्नतइति यदह

रितिविभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः नपुंसकादन्यतरस्यामितिटच्प्रत्ययः ब्राह्मणग्रहणंत्विपा

दिप्रतिषेधार्थं पूर्वैर्युर्वेतिव्यवस्थितविकल्पः असंभावितमिथुनात्पत्न्यादीस्तदहरामंत्रये

त् श्रेणानांप्रयानयमंत्रादितिन्यायेनसंभावितमिथुनानांपूर्वैर्युरेवेतिव्यवस्था रात्रवचा

ॐ. कौक्तंमार्कंडेयपुराणे निमंत्रयेद्धूर्वेद्युः पूर्वोक्तांस्तु द्विजोत्तमान् अप्राप्तौ तद्दिने वापि हित्वा
योषित्प्रसंगिनमिति स्मृतिः माध्ययोतप्रदोषांते भुक्त्वान् शापितान्द्विजान् सर्वायासविनिर्मु
८ क्तैः कामक्रोधविवर्जितैः भवितव्यं भवद्भिः स्थाने भक्ते श्राद्धकर्मणि अभ्युपगमानयसंसेन
पितृपूर्वं निमंत्रयेत् इति पितृपूर्वकं निमंत्रणं त्वन्यशाखाविषयकं कात्यायनमतानुवर्ति
नां देवानां निमंत्रणे पूर्वं देवपूर्वकं श्राद्धमिति वक्ष्यमाणत्वात् पितृपूर्वं निमंत्रणमिश्राद्ध
काशीकाकारः मंत्रस्य विशेषः दक्षिणेजानुमालभ्य त्वं मयात्र निमंत्रितः एवं निमंत्र्य
नियमात् श्रावयेत्पैतृकान्तु यइति राजन्यवैश्ययोस्तु पुरोहितादि निमंत्रणं कुर्यात् इति
राजन्यवैश्ययोरिति वचनात् प्रतिदिनमपरपक्ष श्राद्धकरणे स्मर्त्तव्यं नरो क्रान्तिख्यादिदोषा ८

नास्तितथावकाशोजिमिः नभस्यापरपक्षेतुश्राद्धंकार्यंदिनदिनेनैवनंदादिवर्जंस्यान्नैवनिषिद्धचतुर्द
शीदशम्यादिपक्षत्रयेतुचतुर्दशीवर्जंनीयाकृत्स्नपक्षेदशम्यादावित्यादिमनुवचनेश्राद्धउक्तं स्नात
कान् श्रामेत्र श्राद्धेकुर्यादितिः शेषः त्रयः स्नातकाभवंतीत्यादिनास्नातकलक्षणंवोक्तंकात्यायनेन
श्रयंवापत्नीकनिमंत्रणप्रतिषेधेप्रतिप्रसवः विभार्योहिपत्नीयतिरित्यत्रिणानिषिद्धत्वात् एकेयती
न् निमंत्रयंति तदुक्तंसंपूजयेद्यतिंश्राद्धेपितॄणांतुष्टिकारकं ब्रह्मचारीपतिश्चैवपूजनीयोहिनि
त्यशः तत्कृतेसुकृतंयस्मात्तस्यषड्भागमाप्नुयात् मार्कंडेयोपिभिक्षार्थमागतान्वापिकालेसंप्रा
मितोयतीन् भोजयेत्प्रणिताद्यैस्तुप्रसादोद्यतमानसइति पतिस्तुत्रिदंडी एकदंडिनांश्राद्धे
निरस्तत्वात् तथाहिमुंडान्जटिलकाषायान्श्राद्धेयत्नेनवर्जयेत् शिखिभ्योधातुरक्तेभ्यस्त्रिदंडि

नव.
ग.
५

भ्यः प्रदापयेत् यतिकृच्छ्रीवरंबहुदकंच इतरयोःकलौनिषिद्धत्वात् तथाहि दीर्घकालंब्रह्मच
र्यं वानप्रस्थाश्रमेतथा हंसःपरमहंसश्चकलौनैतच्चतुष्टयमिति गृहस्थान्नाश्नवा वाशाद्यो
विकल्पार्थः पादिकयतिनिमंत्रणनिषेधार्थोवाग्रहइतिकेचित् तथाचजाबालिः श्रद्धेति
येनमांसानिभार्याहीनाश्चयेद्विजाः येचमावलसंचयान्नताञ्छ्राद्धेनिवेशयेत् साक्षन्दीणदोषा
न्गृहस्थाननिमंत्रयेत् तथाचविष्णुपुराणे साधनक्षीणदोषाग्निस्तिविष्णुराणसमन्वयेगृहस्था
कुलसंपन्नाः प्रख्याताः शान्ताविज्ञेयाः पंक्तिपावनाइति श्रोत्रियन्निमंत्रयेदितिशेषः श्रो
त्रियलक्षणमाहदेवलः एकशाखांसकल्पांचषड्भिरंगैरधीत्यच षट्कर्मनिरतोविप्रः श्रो
त्रियोनामधर्मवित् कल्पसत्यग्रहणमाहदेवलः एकशाखांसकल्पांचषड्भिरंगैरधीत्यच ५

5

षट्कर्मनिरतोविप्रः श्रोत्रियोनामधर्मवित् कल्पस्यषष्ठ्यग्रहणमादरार्थं तथाहि जन्मना॰
ह्मणोज्ञेयः संस्कारैर्द्विजउच्यते विद्ययायातिविप्रत्वंत्रिभिः श्रोत्रियउच्यते हद्धान् ज्ञानतयैव
योहद्धान्निमंत्रयोदेत्यर्थः अनवधानस्वकर्मस्थान्स्वजातिविहितकर्मानुष्ठानरतान्निमंत्रयेत् ए
वंमुख्यकल्पंदर्शयित्वानुकल्पंदर्शयति अभावेपिशिष्यान्स्वाचारान् पूर्वोक्तानांब्राह्मणानाम
भावेशिष्यानपिस्वाचारान्निमंत्रयेत् शिष्याब्रह्मचारिणः स्वाचारानिति अग्निपरिचरणगुरुशु
श्रूषाभिरतान् तेषांवैकाल्पनिषयेपिवाचनिकंश्राद्धभोजनं व्यासः अनिंद्यामंत्रितःश्राद्धेभोजयेद्वि
प्रोयथागुरुणोदितः एकामविरोधेनव्रतानांप्रथमाश्रमीति अत्रिः ऋत्विक्पुत्रादयोह्येतेसकु
ल्याब्राह्मणाद्विजाः वैश्वदेवेनियोक्तव्यायद्येतेगुणवत्तराइतिएवंनिमंत्रणीयानुक्त्वाअथवर्ज्या

नव॰ गा॰ ८ नाह हीनाङ्गश्लक्ष्णविक्लिन्नश्यावदन्तविद्धप्रजननव्याधितवंगिश्वित्रीकुष्ठिकुनखिवर्जे हीनाङ्गोऽङ्गश्च
र्म्मसवजन्मान्तरेगुरुतल्पगोऽभूत्तः अथवोभयोर्गोत्रयोर्वेदस्याग्रेस्यविच्छेदः स हीनाङ्गः तत्र क्रियस्य वे
दस्य वेदीव विच्छिद्येते त्रिपूरुषे हीनाङ्गः सन्न विज्ञेयः श्राद्धकर्मणि निन्दित इति शुक्लोति गौरो मण्डल
कुष्ठी वा विक्लियोऽदन्तरः तथोक्तमनुना यस्य नैवापरोष्ठाभ्यां व्याधितेदशनावली विक्लियः स
न्तु विज्ञेयो ब्राह्मणः पङ्क्तिदूषणः विक्लियः पूतिगन्धियोण इति गोभिलीयश्राद्धकल्पभाष्ये श्या
वदन्त इति स्वभावात्कृष्णदन्तः विद्धप्रजननः छिन्नलिङ्गचर्मादादिना त्वप्रसिद्धः व्याधितो व्याधि
युक्तः वंगो हीनाङ्गोऽधिकाङ्गो विकृताङ्गः सेस्थिताश्वेतिश्रुतः कुब्जवक्रमन्द्वहस्तयादादीनां च प्रति
षेधः सिध्यति हीनाङ्गोऽधिकाङ्गोऽधिकाङ्गश्च हीनातिरिक्ताङ्ग इति स्मृतेः श्वित्री श्वेतकुष्ठी गलिताङ्गः ८

कुनखीकुत्सितनखः एतान्वर्जयित्वानिमंत्रयेत् नतुएतादृशैर्वयत्रान्येषांवर्जनंभविष्यति यदेतेउपवेष्ट
याश्तु का किमत्र हि नग्नादीनांनिषेधः हतोनऽधिकारार्थत्वात् उच्यते सत्यं भवन्त्येवाऽर्थान्निषेधोय
दाविहिताउक्ताः सुस्तदा तद्व्यतिरिक्तानामर्थान्निषेधः किंतुविहितानांब्राह्मणानामप्राप्तौनिषिद्धाः
तिरिक्तानन्तरालिकब्राह्मणप्राप्त्यर्थंहिनग्नादिवर्जं अन्यथाविहितब्राह्मणालाभेतदतिरिक्तसमस्तवर्जं
नेश्राद्धकर्मलोपःस्यात् तस्मात्साधुःहिनग्नादिवर्जमितिशिष्टास्तत्रहोतानप्युपवेशयेत् अनिषेधेना
मंत्रितोनापक्रामेत् अनिषेधोलोकापवादरहितत्वेनश्राद्धार्थंनिमंत्रितोविप्रोनव्यतिक्रमंकुर्यात् तथा
चाग्निहोत्रप्रकरणेध्वरकांडेश्रुतिः सहोवाचानिध्यावैमाहषतसोनिघेर्हैतोनाशकमयक्रमितुमि
तुमितितस्मादुहानिघस्पहृतोपक्रामेदिति मनुरतिक्रमेदोषमाहाकेतितस्तुयथान्यायंहव्यकव्ये

द्विजोत्तमः कथंचिदप्यतिक्रामन्यायः शूकरतां व्रजेदिति न केवलं ब्राह्मण एवातिक्रमे दोषो यजमा
नव॰ नस्यापि ब्राह्मणमतिक्रमतो दोषः स्यात् तथा हि यमः आमंत्र्य ब्राह्मणं यस्तु यथान्यायं न पूजयेत्
ग॰ अतिकृच्छ्रासु घोरासु तिर्यग्योनिषु जायत इति आमंत्रितो वान्यदन्नं न प्रतिगृह्णीयात् निमंत्रितो
विप्रो यदन्नं श्राद्धादिरूपमामान्नं सिद्धं वा न प्रतिगृह्णीयात् भोजनान्तरं वा न कुर्यात् यथाह देवल :
पूर्वं निमंत्रितोन्यस्य यदि कुर्यात्प्रतिग्रहं भक्ताहारोपि वा भुंक्ते सुकृतं तस्य नश्यति अन्येनामं
त्रितस्यान्यश्राद्धग्रहणे दोषमाह मार्कंडेयपुराणे व्यासः भुंक्ते श्राद्धं तु योन्यस्य नरोन्येन निमं
त्रितः दैवे वाप्यथवा पित्र्ये स तन्निष्कृष्यते खगैः यमोपि आमंत्रितश्च यो विप्रो भोक्तुमन्यत्र
गच्छति नरकाणां शतं गत्वा चांडालेष्वभिजायत इति अथोपवेशनमाह स्नातो बद्धोपवीताचा

८ श्रा० ५५

नाप्राङ्मुखाननुपवेश्य पदे देवे मनुष्मान् मनुष्मान्यथाशक्ति पित्र्ये उपवेशयेदिति वाक्यशेषः कीदृशाननुपवेशये
त् स्नातान् कृतात्मवान् पुनः कीदृशान् शुचीन् सूतकादिरहितान् पुनः दृष्टान् श्रोतान् यथाशास्त्रमा
श्रोतान् न यथाकथंचित् एवंभूतान्देवे वैश्वदेवार्थं मनुष्मान् इति वहुवचनात् त्रयादीन् प्राग्ग्रेषु कुशेषु
प्राङ्मुखाननुपवेश्य यथाशक्त्या मनुष्मान् पित्र्ये वादीन् विंत्रयं समुपवेशयेत् द्विगुणं सुदग्ग्रेषु कुशेषु अ
मनुष्मांस्त्र वनवभ्यो वा ग्वेदितव्यं तथा च गौतमः नवावरान्भोजयेदयुजो यथोत्साहं वेति वह्वाडयुरा
णापि सामर्थ्ये पितवभ्यो वा भोजयीत सति द्विजान् नोर्ध्वं कर्तव्यमित्याह केचिद्दोषस्य दर्शनात्
ति अत्र स्नानग्रहणं गौणस्नाननिषेधार्थं अथवा स्मृतिप्राप्तमेवानुवदति अथवा विशिष्टविधिः
तथा च वायुपुराणे सुरभीणि तु स्नानानि गेयर्वं ति तथैव हि आद्येषु तानि योदयाद् धमेयफलं

नव॰
ग॰
८

भेदिति देवलोपि ततोनिहतेमध्याह्नेकृतलोमनखोद्विजान् अभिगम्ययथापूर्वंप्रयच्छेदंतधावने
तैलमर्दनेस्नानेस्नानीयंवस्त्रयुग्मंपौत्रैगौडैर्वैदेपाद्ये स्वदेवस्यपूर्वकमिति आचमनेविशेषो
विष्णुपुराणे उपस्पर्शेकर्तव्योमंडलस्यांतरेदिशि कर्तीर्थेवाहिनैवोपिविधिवद्याम्यतेः सदामं
डलस्यांतरेभागेकुर्यादाचमनेद्विजः सोमपानफलंप्राहगर्गिकाश्यपगोतमाइति तथाचायस्तं
बकुर्युराचमनेविप्राउदीच्यामंडलाद्बहिः अन्यदिच्छयदाकुर्यान्निराश्याः पितरोगताइति अवि
शेषेप्राप्तेविशेषमाह एकैकस्यादङ्गुलान् एकैकस्यपित्रादित्रयस्ययथाशक्तिप्रतिगृह्यमङ्गुला
नयुग्मानुपवेशयेत् पक्षांतरमाह द्वौवादैवेत्रीन्पित्र्ये द्वौवादैवेभ्योद्वौवापित्र्ये त्रवाद्यंतपित्र्यष
सोयदित्यनेनकर्माघ्र्यंपात्मनस्य रीडुक्तइतिरीडांदेशः पत्रेतिचेतिइकारलोपः पितरोदेवता ८

अखेतिपित्र्यत्रस्मिन्नपित्र्येकमेण त्रीन्नपितॄन्देकैकं पितामहस्यैकं प्रपितामहस्यैवैकं याज्ञवल्क्यः द्वौदैवे
प्राक्त्रयः पित्र्य उदक्त एकैकमेवंवेति मनुर्विशेषमाह द्वौदैवे पितृकार्ये त्रीनेकैकमुभयत्र वा भोजये
त्सुसमृद्धोपि न प्रसज्येत विस्तरे सत्क्रियां देशकालौ च शौचं ब्राह्मणसंपदः पंचैतान्विस्तरो हंति
तस्मान्नेहेत विस्तरे ब्राह्मणेपि यस्माद्ब्राह्मणबाहुल्यादोषो बडतरो भवेत् श्राद्धनाशो भोजननाशः
श्राद्धं तेत्रस्य विस्मृतिः उच्छिष्टोच्छिष्टसंसर्गो निंदादातृभोक्तृषु इति देशकालधनाभावेपवादांत
रमाह एकैकमुभयत्र वा एकं दैवे एकं पितृणामित्यर्थः तथा च ब्रह्मपुराणे देशकालधनाभा
वादेकैकमुभयत्र वा शेषान्वितानुसारेण भोजयेदत्र पक्षे वैप्रमनीति स्मृतिः अयुग्मानपसव्येन पि
तॄन्सर्वान्निमंत्रयेत् पित्रादेः सम्यक् त्रीनेकैकस्यैकमेव वा दैवे षड्वत्तरो द्वौ वाप्येकैकमुभयत्र वेति

मातामहानांचैवं मातामहानामप्येवं सर्वं पंक्त्या भवेयुरित्यर्थः तत्र केचिदिममुपदेशं मन्यमानाः पृथक्
त्वमातामहश्राद्धमिच्छन्ति यदा मातामहेभ्यो ददाति तन्नैदेवमिति तदैतदुपेक्षणीयं अपरे तु पार्वणं कुर्वते
यस्तु केवलपितृहेतुतः मातामहांन कुरुते पितृहा सोपि जायत इति स्कन्दपुराणवचनात् पितॄणा
मिव मातामहानामपि तस्मिन्नेव प्रयोगे दानमिच्छन्ति तच्चातीव युक्ततरं तथा च पितरो यत्र पूज्यन्ते
तत्र मातामहा ध्रुवमिति तेनैवा वैश्वदेविके विश्वेदेवास्तन्त्रेणा वाभ्यत एव पितृभ्यो मातामहेभ्यो पितरएव
सर्वायमन्यः पक्षः तथान्यदपि ब्राह्मणाभावे एक एव यदा विप्राः इतीयोनोपपद्यते पितॄणां ब्राह्मणोपो
ज्योदैवे त्वग्निं नियोजयेत् प्रणीतायात्र मुहूर्तं ततः श्राद्धं समारभेदिति तथा हि पर्यक भोजयेच्छाद्धे दैवं त
त्रकथं भवेत् अन्नं पात्रे समुद्धृत्य सर्वस्य प्रकृतस्य च देवतायतने न्यस्य ततः श्राद्धं प्रकल्पयेत् प्रास्येदग्नौ तद ८

दत्तं तदयाङ्ग्राब्रह्मचारिणा इति श्रद्धान्वितः श्राद्धं कुर्वीत नान्नश्रद्धानिमित्तत्वेनोच्यते यच्छ्राद्धं कुर्वीत स्व·
कालेन स्वकाले तच्छ्रद्दयेत्यर्थः शाकेनापिनापरपक्षमतिक्रामेत् यद्यन्नं न लभेत तदा शाकेनाप्यपरप·
क्षे श्राद्धं कुर्यात् तथा च ब्रह्मपुराणे पयोमूलफलैः शाकैः कृष्णपक्षेषु सर्वदा पराधीनः प्रवासी वा नो
वापि मानवः मनसा भावशुद्धेन श्राद्धं दद्यात्तिलोदकमिति अनेनावश्यंकर्तव्यतामिहिता तत्र हेतुमा
ह मासिमासिवोशनमितिश्रुतेः तदहः शुचिरक्रोधनोऽत्वरितोऽप्रमत्तः सत्यवादी स्यादध्वमैथु
न श्रमस्वाध्यायान्वर्जयेत् तदहस्तस्मिन्नहनि श्राद्धदिने एते नियमाः शुचिर्बाह्याभ्यन्तरवस्त्रनरक्त·
श्रावाधशुद्धिरहितः अथवा शुक्लवासाः शुचिः कषायादेः प्रतिषिद्धत्वात् तथा च हारीतः शुचयः शु
विवाससः स्युरिति अप्रमत्त इति स्वकर्तुमुककालादिषु सावधानः स्वाध्यायं श्राद्धमन्त्रजपादिव्यतिरिक्तवे

नव॰
ग॰
१०

दपाठः मैथुनपूर्वदिनेपि स्यगमम स्यात् अन्येपिदात्तृभोक्तोर्नियमाः स्टम्नुक्ताग्राह्याः यमः पुनर्भोज
नमध्वानेभाराध्ययनमैथुनं संध्याप्रतिग्रहं होमं श्राद्धभोक्ताष्टवर्जयेत् मत्स्यपुराणे पुनर्भोजनम
ध्वानंपानमायासमैथुने श्राद्धकृच्छ्राद्धभुक्चैव सर्वमेतद्विवर्जयेत् स्वाध्यायकलहं चैव दिवास्वापंतथै
वच यानंसुरापानं तद्दिवस्यश्राद्धतस्यैवनिषेधः दंतधावनतांबूलंस्निग्धस्नानमभोजनं रत्यौष
धपरान्नंच श्राद्धकृत्सप्तवर्जयेदिति दंतानां धावने प्रायश्चित्तमुक्तं विष्णुपुराणे रहस्ये श्राद्धोपवास
दिवसे खादितादंतधावनं गायत्र्याः शतसंपूतमंबुप्राश्य विशुध्यती अध्वादिगमने दोषमाह यमः
आमंत्रितस्तुयः श्राद्धे अध्वानं प्रतिपद्यते भ्रमंतीपितरस्तस्य तं मासं पांसुभोजिनः याज्ञवल्क्यः
अध्वनीनो भवेदश्वः पुनर्भोजी तुवायसः होमकृन्नेत्ररोगीस्यात् पाठाद्दायुः प्रहीयते दानं निःफलमे १०

तिप्रतिग्राही दरिद्रता कर्मकृज्जायते तेदासौ मैथुनी प्लकरो भवेदिति मैथुने चाहवियंदत्तः स्मरणं की
र्तनं केलिः प्रेक्षणं गुह्यभाषणं संकल्पोध्यवसायश्च क्रियानिष्पत्तिरेव च इति शातातपः आह्निकत्वापरश्रा
द्धे भुंजेत यत्नेमाहित्ताः पतंति पितरस्तेषां लुप्तपिंडोदकक्रियाः अन्येवनियमास्तत्र तत्रवद्यंते तेनेव श्राद्ध
प्रायान्येगौणतिवभ्यायवाधिताः काम्पिके पिन भवंति यथा तीर्थश्राद्धे अथाउपवासश्च नदीष्वायगर्भा
धाननिमित्तश्राद्धे मैथुने अग्निहोत्रनिमित्तश्राद्धे होमः स्वहितीयविवाहश्राद्धे प्रतिग्रहः एकंकं
न्यादानाभ्युदयिके दाने तीर्थयात्रारंभसमाप्तौ रथधानमेव तेषां परतंत्रत्वात् एवं च स्वयमूहनीयं आ
वाहनादिवाम्यत आवाहनादिवाम्यत आयस्पर्शनात् आवाहनादि आवाहनादारभ्याउपस्प
र्शनात् भोक्तुराचमनपर्यंत यजमानो वाग्यतो भवेत् वाग्यमनलोपे वैष्णवमंत्रजपो विष्णुस्मरणं वा

नव· ग· ११

प्रायश्चित्ते तथा च याज्ञवल्क्यः यदि वागयमलोपः स्याज्जपादिषु कथंचन व्याहरेद्वैष्णवं मंत्रं स्मरेद्वा विष्णु
मव्ययं अज्ञानाद्यदि वा मोहात्प्रच्यवेताध्वरेषु यत् स्मरणादेव तद्विष्णोः संपूर्णं स्यादिति श्रुति तथा च श्रौत
यथाश्रुतिः अथ यद्यावेयमो व्याहरति तस्माद्धैष विष्णुर्यज्ञः परागावर्तते तत्र वैष्णवीमृचं वा यजुर्वा
जपेदित्यादि आमंत्रितांश्चैवं· आमंत्रिता ये ब्राह्मणास्तेपि तावमेवानुष्ठानं कुर्युः नूतिविरचितं स्मार्त्तर
घुपति श्रीमहायाज्ञिकवामनात्मजदीक्षितगदाधरकृतनिर्मिते कातीयश्राद्धकल्पविवरणे प्रथमकण्डि
कादैवपूर्वं८· श्राद्धे श्राद्धस्य पस्पर्शनादि तत्रवर्तते निमंत्रणादि आवमेनपर्यन्तश्राद्धोपत्तिं विक्रियते तत्स
र्वं दैवपूर्वकं कर्त्तव्यमित्यर्थः तथा च देवलः यत्र यत्र क्रियते कर्म पैतृकं ब्राह्मणान्प्रति तत्सर्वं तत्र कर्त्तव्यं
वैश्वदेवस्य पूर्वकमिति पिंडपितृयज्ञवदुपचारः पित्र्ये पितृकर्मणि पिंडपितृयज्ञवत्करणं भवतीत्यर्थः ११

अनेनापसव्यं दद्क्षिणामुखं वामजान्वपातयन्निदिष्टे अतमुनीविधिवद्यनादिपिरोत्थानपर्यन्तं पिंडपिंड
पितृयज्ञोक्तधर्मो भवतीति एतदपवादः अपसव्येन कर्तव्यं सर्वं श्राद्धं यथाविधि सृक्स्रोत्रजपं मुक्त्वा
विप्राणां च विसर्जने अपि च सूक्तस्तोत्रजपं मुक्त्वा पिंडाघ्राणं वदक्षिणं आवाहनस्वागतं चैव विनावप
रिवेषणं विसर्जने सौमनस्समाशिषां प्रार्थने तथा विप्रप्रदक्षिणं चैव स्वस्तिवाचनकं विना पित्र्यमस
व्यकर्तव्यं प्राचीनावीतिना सदेति जमदग्निः द्विगुणास्तु दर्भाः पित्र्ये प्रवर्तने तथुनः पित्र्ये द्वि
हस्तांगादौ द्विगुणीकृता दर्भा भवेति अर्थात् देवे ऋजव इति अत्राह बौधायनः प्रदक्षिणं तु देवानां पितृ
णामप्रदक्षिणं देवानामृजवो दर्भाः पितॄणां सूत्रताः कात्यायनस्सन्तौ विशेषः सपिंडीकरणं यावदृजु
दर्भैः पितृक्रिया सपिंडीकरणादूर्ध्वं द्विगुणैर्विधिवद्भवेदिति दर्भलक्षणं चाक्तं पत्रपार्श्वे कीटशाय

ज्ञियादर्भाः कीदृशाः पाकयज्ञियाः कीदृशाः पितृदेवत्याः कीदृशा वैश्वदेविकाः हरिता यज्ञियाद
र्भाः पीतकाः पाकयज्ञियाः समूलाः पितृदेवत्याः कल्माषा वैश्वदेविकाः अप्रसूताः स्मृता दर्भा
प्रसूतास्तु कुशाः स्मृताः असमूलाः कुतयाश्चैयाज्ञ्यास्तेषा नैवामीश्रुतिः प्रादेशादधिका दर्भा स्त्रिपत्रा
दिषुताश्चापकुशास्तेयाज्ञिकैः प्रोक्ताः स्नानादिषु पवित्रकाः दर्भाः किमर्थं दीयन्ते श्राद्धकालेषु
किं तिलाः किमर्थं वेदविद्ब्राह्मे किमर्थं ह विरुध्यते हर्देतिराक्षसान्दर्भास्तिला रक्षन्ति वास्त
रान् वेदविद्वत्यै ब्राह्मे यतीनां इतमक्षयमिति दर्भाभावे काशादिष्टहीत्वा कर्म कुर्यात् तथा॰
चस्मृतौ कुशाभावे तु काशाः स्युः काशाः कुशसमाः स्मृताः काशाभावे ष्टहीतव्या अन्ये दर्भा यथो
चिताः दर्भाभावे स्वर्णरूप्यताम्रैः कर्मक्रिया सदा कुशाकाशप्रायो दूर्वा यूवगोधूमवल्वजाः स्तव॰ १२

12

र्णैरजैस्तथान्ये दश दर्भाः प्रकीर्तिताः स्नाने होमे तथा दाने स्वाध्याये तर्पणे पिवन्ति पवित्रपाणिदाचादा
सोनः सर्वत्र सर्वत्र ग्रहणे दैवे पित्र्ये वयत्किंचिद्ददाति तत्सर्वमासीनः पविपाणिः सनूदद्यात् पवित्रपा ऽ
णिदाचाणिः कुशपाणिः पवित्रशब्दो ऽत्र कुशवचनः पवित्रे स्थ इति मंत्रलिंगात् अथवास्मृतिश्रा
मे वित्रपाणिमासीनत्वं चात्र सार्थकत्वेनानुवदति तेन वा महस्ते कुशादानमावाहने स्वासीनत्वेनि
षेधयतीत्यर्थः तथा च पठन्ति वामहस्ते धृतोदर्भोरहेरंगवलीस्तथा ललाटे निकटस्थानि राक्षसाः पित
रोगताश्चिति किं वावाहनेनाग्रके त्वा पितृषु कत्तेरासानत्वेन पृक्ते तथा च पुराणे कौ लिंगे अथ प्रोज
लिहस्याय स्थित्वा वावाहयेत्पितॄन्निति प्रश्नेषु पे किमूर्द्ध्वस्य पृच्छन्ति सर्वान्वावाशब्दो विकल्पार्थः
वक्ष्यमाणेषु आवाहनादि प्रश्नेषु पे किमूर्द्ध्वस्य केराघब्राह्मणं पृच्छेत् सर्वान्वा पृच्छेत् तस्य विक

नव० ग० १२

13

ल्पस्याहृदोषडुहृदोषड छन्वायमवस्थितविकल्पोयमिति आह्नकाशीकाकारः तल्पविकल्पश
वायमितिकार्कावार्यादयः आसनेषुदर्भानास्तीर्यविश्वान्देवानावाहयिष्यइतिपृच्छति आसने
षुपीठेषुदर्भानास्तीर्यपीठ्यादंनेकृत्वाविश्वान्देवानावाहयिष्येइतिपृच्छेत् येक्तिमूर्द्धेसंसर्वान्वा
आसन्नान्स्याहस्मरतिः शमीकार्य्यर्यशल्लाश्रकदेवोवारणस्तथा येवासनानिशस्तानिआहेवा
देवतावानेतथान्वश्रीपर्णीवृहणद्धीराजेतुकाम्नकदेवजेसमवामकुलंपीठंयितृणांदत्तमक्त
यमिति आसनेषुदर्भानास्तीर्येतिवदनाहसेविष्टरवद्दानंनिराकृतं कर्कोवार्यास्त्वेवमाहः य
तदास्तरणसामर्थ्यात्स्वर्वमुपवेशनाद्रष्टव्ये पाठक्रमादर्थक्रमस्यवलिष्ठत्वात् आवाहयेत्सनु
ज्ञातोविश्वेदेवासआगतेत्यनयाऽवाह्यावकीर्यविश्वेदेवाः शृणुतेममितिजपित्वापितृनावाहयि १२

षेऽग्निष्वच्छति अत्र तिलैरवकीरणमिति कर्काचार्या आहुः अन्ये तु यवैस्त्ववकीर्येति याज्ञवल्क्याव
चनाद्यवैः कुर्वन्ति द्विजानेकत्वेऽपि न प्रतिद्विजमावाहनावृत्तिः सकृदावाहनेनैवानेकब्राह्मणाधिष्ठा
ने देवताध्यासनसंभवात् आवाहयेदनुज्ञात उशन्तस्त्वेत्यनया वा ऋचावकीर्यायन्तु न इति जपितायहि
यहत्त्वमसेषु पवित्रान्तर्हितेष्वेकैकस्मिन्नप आसिञ्चति शन्नो देवीरिति आवाहयति ब्राह्मणैरनुज्ञातोऽपि
त उशन्तस्त्वेति मन्त्रेण विहृत्यावाह्य पितृब्राह्मणेन अन्तस्तिलान्प्रददाति अपवकीर्यायन्तु नः पितर इति प
ठेत् यत्रेऽग्रेह्नीति यज्ञियाः पालाशादयः यज्ञतिगर्भ्याथरवभावितिष प्रत्ययः तेनैव पालाशाः स्रुचः स्फ
पञ्चस्पराते हि हृत्तायत्तियाः इति हविर्यज्ञकाण्डे श्रुतिः एषामन्यतमेषु चमसेषु अनन्तर्गर्भसाग्रप्रादेश
मात्रकुशद्वयसहितेषु शन्नो देवीरभिषिच्यनेनराकैकस्मिन्नयो निषिञ्चेत् एकैकस्मिन्निति प्रतिपा

त्रेमेत्राहनिरितिदर्शयन्निवम सानोलक्षणंवोक्तंयत्तयाषोंवमसानांतत्वदपामिदेशः स्रुश्चत्तरेगुलाः
नव॰ श्रेगुलंत्तभवेत्खातंविस्तारश्चत्तरेगुलः वैकंकतमयाः सलक्षणास्त्वग्विलाश्चमसास्मृताः अन्योन्यावपि
ग॰ कार्याः स्रुवरिति तत्रैवोक्तं प्रादेशायामा पवित्रलक्षणं छंदोगपरिशिष्टे अनंतर्गर्भिणं साग्रं कौशं
२४ द्विदलमेवच प्रादेशमात्रंविज्ञेयंपवित्रंयत्रकुत्रचित् अत्रदेवयात्रेहेयपवित्रेपिहपात्रेत्रीणिभवेति तदु
क्तंचतुर्विंशतिमतेद्वेद्वेशलाकेदेवानांतिस्रस्तिस्रस्तुपार्वणेएकोद्दिष्टेशलाकैकाश्राद्धेषुयेषुनिः
क्षिपेदिति अत्रयाज्ञवल्क्यवचनेनावाहनार्घ्यक्षरणदानानांयद्यपिकोऽप्यनुसमयःप्रतीयतेतथापि
पदार्थानुसमयोबोद्धव्यः तुल्यसमवायेसामान्यपूर्वयोगादितिपरिभाषितत्वात् अस्यार्थः तुल्या
नांप्रधानानांसमवायेएकप्रयोगानुष्ठानेपत्नीयाचरणमेगजातेतन्नसर्वेषांपूर्वंभवति तथासत्यनु

वैणपदार्थाः कृता भवंति यथा श्राद्धे पित्रादिषु ज्यागाराकत्रप्रयोगे क्रियंते तेनत्र निमंत्रणादयः सर्वेषां क
मेण पदार्था अनुष्ठिता भवंति अन्यथा एकैकस्य पित्रादेः सर्वेपागस्य परिसमाप्तौ द्वितीयाय क्रमे क्रमभंगः
स्यात् प्रथमस्य विसर्जने द्वितीयस्यामंत्रणमापद्येत तथा सत्यानुपूर्वी भंगः प्रसज्येत न चैतन्निषिद्धं तस्मादे
कैकपदार्थजाते सर्वेषामपि निर्वाह्य द्वितीयादि निर्वाहः कार्यः एवमपि बहुभिः पदार्थैर्व्यवधानं भवति
तच्चन दोषाय न हि सजातीयैर्व्यवधानमिष्यते तस्मात्सर्वेषां निमंत्रणं पाद्यादि एवं आवाहनमपि आवा
हनाव किरणा जयपमसमुदायरूपं जये ब्रायेत्तन इति मंत्रलिंगात् अत एव ह्येकोद्दिष्टतीर्थश्राद्धनि सश्रा
द्धे सांकल्पिक श्राद्धे आवाहनमिह तौ त्रयमपि निवर्तते कात्यायनस्य पदार्थानु समय एवाभिमतः देवा
वाहनानंतरे पित्रावाहनोक्तेः एकैकस्मिन्नप आसिंचतीति सर्वपात्रेषु जलप्रक्षेपावगमात् तत्तदा

नेतरं एकैकस्मिन्नेव तिलानावपन्तीति विधानात् अत एकैकत्राऽर्घ्यपात्रे जलादिपूर्णान्तं प्रक्षिप्यादौ नीत्वा
नव· निर्वर्त्य पात्रान्तरे प्रक्षेपणमिति मतेन युक्तं किं वा पदार्थानोक्रमानुरोधादपि पदार्थानुसमयेनावाहयेति अतो नि
गं· मंत्रेणादावपि पदावपि पदार्थानुसमयेनाव एकैकस्मिन्नेव तिलानावपति तिलोसि सोमदेवत्यो गोसवो दे
१५ वनिर्मितः प्रत्नमद्भिः पृक्तः स्वधया पितॄन् लोकान्प्रीणाहि नः स्वाहेति तिलोसीत्यनेन एकैकस्मिन्पात्रे
15 तिलानावपति प्रक्षिपति आदौ देवपात्रे प्रक्षिप्य ततः पितृपात्रेषु प्रक्षेपः ननु एकैकस्मिन्नित्यनु
वर्तमाने पुनरेकैकस्मिन्निति ग्रहणं किमर्थं उच्यते तिलोसीति मंत्रे पितॄन्प्रीणाहीति बहुवचनां
तेन पितृशब्देनैकद्वयतादनूहितसकलमंत्रः प्राप्नोतीति तन्मा भूदित्येकैकस्मिन्निति पुनर्ग्रहणं सौवर्णे
राजते औडुम्बरे खड्गमणिमयानां पात्राणामन्यतमेषु यानि वा विधीयते उडुंबरहत्नस्पृतयतियहत्नवमसे १५

षिसनेनैवोक्तत्वात् मणिमयानि शंखशुक्तिस्फटिकादिपात्राणि एषांमध्येराकसपात्राणि तेषांमध्येराकस·
पात्राणि क्रियंते यानि वा विद्यंत इति निषिद्धेतराणि मृन्मयादीन्युच्यंते तथा च छंदोगपरिशिष्टे आसुरेणतु
पात्रेण यस्तु दद्यात् तिलोदकं पितरस्तस्य नाश्नंति दशवर्षाणि पंच च कुलालचक्रनिष्पन्नमासुरं मृन्मयं स्मृ·
ते तदेव हस्तघटितं स्थाल्यादि दैवके भवेत् इति राजते ह्यपि श्राव तडक्तं वायुपुराणे तथा चैव पिंडभोज्येषु
पितृणां राजतं मतं अमंगलं तद्यत्नेन देवकार्येषु वर्जयेदिति पत्रपुटेषु वा वाशब्दो विकल्पार्थः पूर्वसूत्रो
क्तविहितप्रतिषेधार्थ इति श्राद्धकाशिकाकारः स्वर्णोक्तानामलाभे पालाशादियज्ञियवृक्षपत्रपुटेषु वा·
र्घं पूरयेत् तथा चोक्तं मत्स्यपुराणे अर्घ्यपात्रपुटे दत्तामृतीनां वल्लभो भवेदिति तानि च पात्राणि पितृभ्यो·
मातामहेभ्यश्च त्रीणि त्रीणि क्रियंते यत आह एकैकस्यैकैकेन ददाति सपवित्रेषु हस्तेषु यादिवासायः पयसा

नव॰ ग॰ १८

सेवमस्तुर्या अंतरिक्षाउत पार्थिवार्याः हिरण्यवर्णा यज्ञियास्तान आपः शिवाः शं स्योनाः सुहवा भवेति
त्पत्ताविषते अर्घ इति अत्र सपोसलुकपूर्वे सवर्णे केपादाज्याप्याजाल इति वत्र स्यार्थे षष्ठी विभक्तिः एकैक॰
स्य पित्रादेः सेव पित्र्यब्राह्मणहस्तेषु सपवित्रेषु पादित्वा इति मंत्रेण ऽ मुकशर्मन्नूपषते अर्घ इति दद्यात् अस्ता
वित्यजयपादेवत्तेनाम अग्रहणे कार्ये असावित्यपनोद इति परिभाषायामुक्तत्वात् तस्यामयमर्थः यत्र मंत्रमध्ये
असावित्येवं सर्वनामपदं पठितं भवति तत्र तत्सर्वनामपदमपनोदे अपनये वर्त्तते तस्यापनोदमपनयं चेति
बाधनेनकृत्वा तत्स्थाने पष्ठि वदितेन तस्य नाम्नः प्रक्षेपः कार्यः सपवित्रेष्वित्यनेन तत्रैण सर्वब्राह्मण
हस्तेषु सपवित्रेन प्रति हस्तं मंत्राहतिः एकैकस्येत्यनेन प्रतिपुरुषं हस्तार्घदानमिति सूचितं अत्राह का॰
त्यायनः अर्घ्यैत्स्योदके चैव पिंडदानावनेजने तंत्रस्य तु निवृत्तिः स्यात्स्वधावाचन एव चेति अत्रायंप्रका १८

16

रः पितृयौ वेतो ब्राह्मणास्तेषां सपवित्रेषु ज्येष्ठोत्तरेषु हस्तेषु पितुरेकस्यैकोऽर्घो दातव्यः एवं पितामहप्रपिता
महयोः मातामहानामप्येवं ज्ञेयं पवित्राणि यान्यतर्हि योदकमासिक्तानि तान्येव भवन्ति प्रकृतत्वात् अत्रैके पवि
त्रान्तरमुत्पादयन्ति एषामेकत्र विनियुक्तानां विनियोगान्तराभावात् तदयुक्ततरं यथा मन्त्राणां क्रिया पुनः
पुनर्विनियोगः एवं कुशानामपि तथा हि दर्भाः कृष्णाजिनं मन्त्रा ब्राह्मणाश्च विशेषतः नैते निर्माल्यतां या
न्ति योजनीयाः पुनः पुनरिति तस्मात्तान्येव भवन्ति अत्रैके विदेकश्येकमेहतौ सकृन्मन्त्रवचने कृतत्वादिति
न्यायेन सकृन्मन्त्रवचनमिच्छन्ति कर्कमतेन तु प्रतिप्रदेयं मन्त्रो ग्रहणवत् तथास्माकमपि अत्रैके विदेवं स्व
यित्वा तदनेनतरे चार्घं दत्वा ततः पित्र्यस्य पात्रजातस्य स्थापनादि कुर्वन्ति तदसत् नहि काण्डानुसमयस्यात्र
प्रमाणमस्ति पदार्थानुसमयोऽयं तस्मात्समाने स्थापने ततो दानेन स्थानान्तरसंभवेऽपि प्रवादोऽयमस्ति ततो वि

कल्याणमिति अत्रैके स्वरयन्त्याद्युग्मं ति तिमन्त्यपुराणोक्तेरेकैकस्यतत् विप्रस्य अर्घपात्रे विनिदध्यादिति·
नव· प्राचेतसोक्ते अत्रैवैश्वदेविके ब्राह्मणसंख्यया यावत्प्राणि कुर्वन्ति कर्कमतेनैकमेव पात्रं दैवे केचिद्धिजहस्तध्
ग· तेपवित्रेषु नेरर्घपात्रे ष्टह्णाति तदनीवमेदं दत्तस्योपादाने प्रमाणाभावात् पादया इत्यस्यार्थः आपः पा
८ नीयानि पयसा संवभूवुः संगमनाद्वभूवुः माधुर्यशीतलत्वादिना राकीभूताः कास्ता आपः या दिव्याः दि
17 वि स्वर्गे भूताः उत अपि या अन्तरिक्षाः आकाशीभूताः उत अपि या पार्थिवीर्याः पृथिवीभूताः उत शब्द उभाभ्यां
संबध्यते किंभूताः हिरण्यवर्णाः हिरण्यं रजतं तेन तत्समानवर्णाः शुक्लवर्णा इत्यर्थः पुनः किंभूताः यज्ञि
याः यज्ञार्हाः ता आपः नो अस्माकं शिवाः क्षेमा भवन्तु न केवलं अपि शं कल्याणायो भवन्तु स्योनाः सुखदा
भवन्तु सुखावासस्तु ब्राह्मणहस्ते कृता भवेत्तित्यनेनैव संबंधः स्योना इति सुखस्य नाम इति यास्कः एके· ८

कमुभयवेत्यस्मिन्पक्षेपि अपात्रत्रयंकार्यं प्रथमे पात्रे स ५ स्रवान्समवनीय पितृभ्यः स्थानमसीति न्युब्जं
पात्रे निदध्याति संस्रवशब्देनार्घपात्रलग्ना योवयवा अभिधीयेते स ५ स्रवोऽस्रेवा खलु परिशिष्टो भवनी॰
लिङ्क्तिवाक्यात् प्रथमे पात्रे पितुः प्रथमे अर्घपात्रे संस्रवान्समवनीय निदिध्य पितृभ्यः स्थानमसीत्यनेन
मन्त्रेण तत्प्रथमे पात्रे न्युब्जमधोमुखं निदध्यात् अत्राह यमः पैतृके प्रथमे पात्रे तस्मिन्पैतामहं न्यसेत् प्र॰
पितामहं ततो न्यस्य नोद्धरेन्न विचालयेत् पैतामहं संस्रवमित्यर्थः पुराणे विशेषः आसिंच्य प्रथमे पात्रे स
र्वपात्राणि संस्रवान् ताभिरद्भिर्मुखं सिञ्चेद्यदि पुत्रमभीप्सति वर्तुलं शान्तिमते संस्रवान्प्रथमे पात्रे नि॰
णीयाद्भिर्मुखं स्पृशेत् अद्भिर्मुखस्पर्शनं सपुरुषार्थतादिह कृतावग्रहतिः तत्रान्तर्नीकरणे पितृब्रा॰
ह्मणस्य वामपार्श्वे तथा च मत्स्यपुराणे यादिव्येत्यर्घमन्त्रं जप्त्वा गन्धादिके ततः वस्त्रोत्तरेवा गन्धं दद

नव॰ ग॰ १८ तासेस्तवमादितः पितृपात्रेप्रदायाथस्तुत्रमुत्तरतोन्यसेत् इति उत्तरशाखोवामवचनः सचाचाराम्भोद्धुरेवब्रा
ह्मणाह्नलगलितार्घोदकानिपितृपात्रेप्रसिंच्यद्दक्षिणाग्रेषुकुशेषुपितृभ्यः स्थानमसीतिसपवित्रेस्तुत्र
कृत्वातस्योपर्यर्घ्यपात्रपवित्राणिदक्षिणातिलपुष्पादिदक्षिणातत्पात्रमासमासेनैवालयेन्मातामहेषुचैवमि॰
तिस्मृत्यर्थसारे अत्रगंधपुष्पधूपदीपवाससांचप्रदाने ग्रन्थास्मिन्नवसरविप्रेभ्योगंधादिकंदद्यात् गंधादी
नांस्मृत्यंतरोक्तविशेषोऽहदवः वेदनकुंकुमकर्पूरागरुपद्मकान्यलेपनार्थे इतिविष्णुनोक्तं पुष्पे पद्मोत्पल
मल्लिकायूथिकाशतपत्रचंपकानिगंधरूपसंयुतान्यपिश्वेतानि धूपे घृतमधुसंयुक्तं गुग्गुलश्री
वेष्टागरुसादिद्यात् प्राणिजंगसर्वधूपार्थेनदद्यात् दीपे शोवः घृतेनदीपोदातव्यस्तिलतैलेनवा
पुनःवसामेदोऽस्थंदेपवर्जयेत् वस्त्रे शुक्लं सूक्ष्मंमहतंसदशंचवस्त्रं दद्यात् वकारोः नृत्तमसः १८

18

मवयार्थः तेनसतिसंपत्तौसत्त्वातिरिक्तेभ्योन्यदपिदातव्यं तथावायुपुराणे लोकेश्रेष्ठतमंसर्वमात्मनश्चा
पियत्प्रियं सर्वंपितृणांदातव्यंतदेवाक्षयमिच्छतेति यज्ञोपवीतंयोदद्याच्छ्राद्धकालेतुधर्मवित् पावनंसर्ववि·
प्राणांब्रह्मदानस्यतत्फलं दानेनपितृसंप्रदानकं प्रतिपत्तिस्तब्राह्मणेषु अत्रयद्यपिगंधपुष्पधूपदीपाच्छा
दनाह्वानामिलितानांप्रदानेप्रतीयते तथापिसत्स्वंतरदर्शनाद्गंधादीनामेकैकंदेवायदिमतामहाद्येनमुक्त
त्यदद्यात् तथाबह्वृचगृह्यपरिशिष्टे गंधोदकंचदातव्यंसन्निकर्षक्रमेणतुगंधान्ब्राह्मणसात्कृत्वापुष्पाण्य
तुमवानिच धूपंचैवानुपूर्वेण अग्नौकुर्यात्ततःपरमिति वस्त्रालाभेमूल्यंवा अलाभेउत्तरीयंयज्ञोपवीतंवादद्या
यादितिसत्यसंसारे अस्मिन्नवसरेब्राह्मणाग्रेभोजनभाजनानिनिधायमंडलानिकुर्यात् अत्राहप्रचेताः
चतुष्कोणंद्विजाग्र्यस्यत्रिकोणंक्षत्रियस्यतु मंडलाकृतिर्वैश्यस्यशूद्रस्याभ्युक्षणंस्मृतमिति ब्रह्मपुराणे

नव॰
ग॰
१९

19

मेऽस्मानिवकार्याणि नैवारैस्मूर्णिकैः शुभैः गौरमृत्तिकयावापिप्राणिनि नवमभस्मना प्राणिनश्चावसथ्याग्नि
स्तदीयेन नवमभस्मनात्तत्रमंत्रः यथावकाशुयोविस्तुस्तैलोकंचपदिरक्षति एवंमंडलमभस्मैतत्सर्वंभस्मतानिरक्ष
तिति इतिगदाधरभाष्ये द्वितीयाकंडिका २ उद्धृत्यहृताक्तमनेष्टश्चक्तत्यग्नौकरिष्यइति वैश्वदेवादन्नाउद्धृत्य
हृताक्तमनेहृतत्सुतमनेयाग्नौतरेकृत्वा ततः इष्टश्चक्तत्यग्नौकरिष्यइत्यनेनमंत्रेण प्रश्नस्वरूपनिर्देशार्थइति
कारः अतएवपर्यायोत्तरेणप्रश्नाभावः हृताक्तमितिनिष्ठाभूतेर्थे ततश्चापिक्तत्संपवाभिचारणे स्मृतिः
तथ्यश्रयपतितास्मिन्नपिश्रितन्यान्यप्रत्यानयत्यग्नौवेदेवेभ्योजगद्भ्यउद्धरतिमनुष्येभ्योथैवंपितृणामिति
पिंडपितृयज्ञेहेतृपन्यासात् पिश्नतस्यापितृत्वपत्वात् हृताक्तश्चहणंस्पशाकादिनिवृत्त्यर्थम् तथाव
विस्नुपुराणे उद्धृपाह्येजनदारवर्जमिति कुरुक्षेत्रमुद्गतानः पिंडपितृयज्ञवदुत्वाऽङ्नशेषंदत्ताया १९

त्रमालभ्य जपति पृथिवी ते पात्रं द्यौरपिधानं ब्राह्मणस्य मुखे अमृते अमृतं जुहोमि स्वाहेति ततः पंक्तिमूर्द्ध
न्येन सर्वेण वाकृष्टेत्यनुज्ञातः पिंडपितृयज्ञवद्धुताद्धुतशेषं ब्राह्मणभोजनेषु दत्ता पात्रमालभ्य समेतात् स्पृ
ष्ट्वा पृथिवी त इतीमं मंत्रं जपेत् पात्रमालभ्यत यः नतु मंत्रांते आलभेत पात्रोद्देश्यमानत्वात् मतिपात्रमा
लंभनं पिंडपितृयज्ञवदुपचार इत्यनेन पिंडपितृयज्ञातिदेशश्चोक्तः पुनः पिंडपितृयज्ञग्रहणं परिस्तरणा
णादिपदार्थनिवृत्त्यर्थं द्रष्टव्यं होममात्रस्यातिदेशः स चायमग्नौकरणहोमः साग्निनावसथ्येऽग्नौ क
र्त्तव्यः तथा च याज्ञवल्क्यः कर्म स्मार्तं विवाहाग्नौकरणहोमश्चावसथ्ये भवति नच प्रकृतिविकृतिभावे
नास्य श्रौतत्वे कार्यातिदेशात् स्वरूपातिदेशात् अवहननफलीकरणपूर्वकचर्वादिप्रहृतिरपि स्यात्
कार्यातिदेशात् पुनरितिकर्तव्यतामात्रमेव प्राप्नुयात् अतः स्मार्तत्वादावसथ्याग्नावेव होमः आहिताग्नि

नव॰
ग॰
२०

स्कन्जुहुयाद्दक्षिणाग्नौसमाहितइतियत्मार्कण्डेयवचनोक्तंतत्सर्वाधानपक्षेज्ञातव्यं आहृत्यदक्षिणा
ग्निंतुहोमार्थंवैप्रयत्नतः अग्न्यर्थेलौकिकेवापिजुहुयात्कर्मसिद्धये इतिवायुपुराणीयमपि श्रौयव
सथ्याहरणपक्षेवेदितव्यं अग्न्यभावेमनुराह अग्न्यभावेतुविप्रस्यपाणावेवोपपादयेत् योह्यग्निःस
द्विजोविप्रैर्मन्त्रदर्शिभिरुच्यतेइति कात्यायनः पित्र्येयः पंक्तिमूर्द्धन्यस्तस्यपाणौवाथद्विजेस्रुवा अज
कर्णे अश्वकर्णेवागोष्ठेवाथशिवान्तिकेइति पाणिहोमपक्षेअनुज्ञावचनेनमन्त्रः प्रकृतित्वात् हुतशे
षंदत्तमितिविशेषावीनुल्लेखात्साधारण्याद्दैवेपित्र्येचदेयमितिकर्काचार्यमतं कल्पतरुरमिति हेमा
द्रिमितावराणांमतेपित्र्येएव यत्तदुभयेसमन्त्ले शाखायनिः हुतशेषंपूर्वंदैवेदत्वाततस्स्यात्पित्र्ये
दद्यादिति यमः अग्नौकरणशेषंतुपित्र्येनप्रतिपादयेत् प्रतिपाद्यपितॄणांतुनदद्याद्वैश्वदेविकेइति २०

२०

पमेप्रदीयके अग्न्यभावेत्तविप्रसहस्तेऽङ्गुल्यादक्षिणे शेषयेत्पितृविप्रार्थेपिंडार्थेशेषयेमन्नमिति पात्रमाल
भ्यजपतीत्यत्रपात्रस्यमोत्राालेमइतिकेचित् तदसीवमेदंयथा गार्हहैयत्यमुत्तरेणोदपात्रेनियायालभन
इत्यत्रकर्काचार्यैः यात्रालेभउक्तस्तथात्रापिपात्रालंभएव ब्रह्मपुराणेविशेषः दक्षिणंतुकरंकृत्वावामो
परिनिधापयेत् देवंपात्रमथालभ्यपृथिवीतेपात्रमुच्चरन् दक्षिणेपरिवामवपित्र्यपात्रस्यालंभनमिति
पृथिवीतेपात्रमित्यस्यार्थः हेअग्नौकरणशेषतेतवपात्रंआधारःपृथिवीविख्याधारस्तत्रापिधानेद्यौ आका
शे त्वाअमृतेजुहोमिशेषंब्राह्मणस्यमुखेजुहोमि किंलक्षणे अमृते अमदक्षभक्षणादिभिरहृषितमित्यर्थ :
ब्राह्मणस्यमुखेअग्निसदृशेत्वाअमृतेजुहोमीतिवाक्यार्थः ब्राह्मणस्याग्निसदृशत्वमाहायह्नवः पि
तरोत्रदेवताब्राह्मणस्त्वाहवनीयार्थइति वैलव्यवायज्ञषावोगृहमन्वेवगाह्यापहताइतितिलावप

नव॰
ग॰
२१

21

कीर्यं वाशब्दो विकल्पार्थः नियतान्तरपादावसनाऽऽरक अनियतान्तरपादावसानेयत्नरुच्यते अत्राऽऽगि
देविष्णुः विष्णोहव्यं रक्षेतियत्नः इदं विष्णुरित्यत्रे द्विजोगुष्ठंनिवेशयेदिति वचनात् तयोरन्यतरेण ब्राह्मण
भाजनस्थिते अत्रे द्विजोगुष्ठमयोमत्वंनिवेशनायहनाऽइति मंत्रेण ब्राह्मणानामग्रतो भूमावेव तिलान् प्र॰
किरेत् रक्षोघ्नत्वादुदङ्मुखानामिति कर्क्कः अविशेषादितरेषामपीति केचित् तत्र स्वतएव रक्षोघ्नत्वात्ते
षांपरिवेषणमाह उत्सृष्टं स्विष्टमत्रं दद्यात् यावत्सु स्वे भवेदन्नं तावद्देयं स्विष्टं च ब्राह्मणाय प्रेताय कर्त्रे वा
रोचते अन्नं भक्ष्यभोज्यलेह्यचोष्यपेयात्मकं चविधं पयपयत्रसूत्रकृतासामान्येनोक्तमन्नं दद्यादिति तद्यापि
स्मृत्यन्तरादर्शयेत्व्रीहिशालियवगोधूममुद्गमाषमुसलकालशाकसेंठीमरीचहिंगुगुडशर्कराकर्पूरसैंधवस
मारयनसनारिकेलकदलीवदरगव्यंपयोदधिघृतपायसमधुमांसकप्रभृतीनिदद्यात्समस्पंदेवत्रगातेषा २१

हुः सत्वंयान्यमुच्यते आमान्नं वित्तवर्जिते ये पक्वमन्नमुदाहृतमिति परिभाषणात्केचिदत्र पक्वमेवान्नमित्याहुः
परिवेषणं तूभाभ्यामपि हस्ताभ्यामादाय कुर्यात् तदुक्तं मनुना उभाभ्यामुपसंगृह्य स्वयमन्नस्य वर्द्धितमि
ति विशेषमाह कार्ष्णाजिनिः अपसव्येन वर्तव्यं पित्र्यं कर्म विशेषतः अन्नदानादृते सर्वमेवं मातामहेष्व
पीति अपसव्येन यस्त्वन्नं ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छति विष्ठामश्नंति पितरस्तस्य सर्वे द्विजोत्तमाः इति तद्देतदानेप
रिवेषणमेव शक्त्या वा भिक्षान्नाभावे यदन्नं स्वशक्त्यादातुं शक्यते तद्देयमित्यर्थः अस्मिन् समये अन्नसंक
ल्पः कार्यः तत्रैवं प्रयोगः इदमन्नं परिदत्तं यद्दास्यमानं तृप्तिपर्यंतं तत्सर्वं विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा ततोऽमुक
सगोत्रेभ्योऽस्मत्पितृपितामहप्रपितामहेभ्यो वसुरुद्रादित्यस्वरूपेभ्यः इदमन्नं परिदत्तं यद्दास्यमानं तृप्ति
पर्यंतं तत्सर्वं तेभ्यः स्वधेति मातामहानामप्येवं संकल्पं कुर्यात् यद्यप्यत्र ब्राह्मणानां हस्ते उदकदानं आ

नव॰
ग॰
२६

22

स्नातेनास्मिंस्तथापि शास्त्रांतरस्थत्वात्कर्तव्यं द्विजैश्च यथोक्तदानादिप्राणाहुत्यंताः सर्वेऽपि भोजननियमा विधेयाः
कवलं भूमौ बलिहरणमेव न कार्यं तत्र बलिकरणे महादोषश्रवणात् अथ स्नात्वा जपेद्व्याहृतिपूर्वां गायत्री
ध्रुवं सप्रणवां वा ध्रुवसकृत्त्रिर्वा रात्रौ द्वौ पित्र्यमंत्रान्पुरुषसूक्तमप्रतिरथमन्यानि वा पवित्राणि एकवार
मिति सकृत्त्वारत्रयमिति त्रिः अत्र संख्याव्याहृतिगणनेऽर्थे हि त्रिवर्तुर्थ्यभ्यः सव इति सवोपपादते नत्री
त्यग्रे सवृप्रत्ययः एकस्य सकृद्वेति सत्वेऽणैकस्य सकृदादेशः सवृप्रत्ययप्रयोकार्थं अशक्तस्त्वशाह्नयणेष
व्याहृतिपूर्वां गायत्रीं सप्रणवां सकृत्त्रिर्वा जपेत् संहितास्वरेण पठेत् तत्रायं क्रमः प्रणवं प्राक्पठंजी
तव्याहृतिस्तदनंतरं सावित्रीं चानुपूर्व्येण ततो वर्णान्समुच्चरेत् रात्रौ द्वीकृ एतत्पाजस्यायाः पंचवर्णाः
पित्र्यमंत्राउदीरतामवर इत्याकादि त्रयोदश वर्णाः पुरुषसूक्तं सहस्रशीर्षेत्यादिकाः षोडश वर्णाः अप्रतिरथं आशुः २२

शिशानइत्याद्याः सप्तदशर्चो द्वादशर्चो वा अन्यानि रुद्रप्रभृतीनि अग्नये कव्यवाहनाय स्वाहेत्यादीत्यन्तमंत्रानुज
येत् अत्रजपयवपदेशस्नानस्वरवाधनार्थः मनुः स्वाध्यायश्रावयेत्पित्र्ये धर्मशास्त्राणि चैव हीति मत्स्यपुराणे
विशेषः ब्रह्मविष्णर्करुद्राणां स्तोत्राणि विविधानि च इंद्रस्य सोमसूक्तानि पावमानीस्तथा शक्तिः बृहद्रथंत
रं तद्वज्ज्येष्ठसाम सरौरवं मंडलब्राह्मणं तद्वत्प्रीतिकारी च यत्पुनः विप्राणामात्मनश्चैव तत्सर्वं समुदीरये
त् इंद्रादिसूक्तानि ऋग्वेदे प्रसिद्धानि पुनन्तमेत्याद्याः पावमान्यः त्वामिद्धि हवामह इत्यस्यां बृहद्गी
यते यत्तद्बृहत्साम अभित्वाशूरनोनुम इत्यत्र रथंतरं मूर्धानं दिव इत्यत्र ज्येष्ठसामः पुनानः सोमेति रौरवं
वैवावमिति शांतिकाध्यायः यदेतन्मंडलं तपतीत्यादिरहस्ये मंडलब्राह्मणं प्रसिद्धं इयं पृथिवीति बृहद
दारण्यके मधुब्राह्मणे गरुडपुराणे योविष्णुहृदयं मंत्रं श्राद्धेषु नियतः पठेत् पितरस्तर्पितास्तेन

नव०
ग०
२२

23

पयसा वहतेन च चतुर्भिश्च चतुर्भिश्च द्वाभ्यां पंचभिरेव च इयतैव पुनर्द्वाभ्यां सममे विष्णुः प्रसीदतु यस्य स्मृत्या
च नामोक्त्या तपोयज्ञक्रियादिषु न्यूनं संपूर्णतां याति सद्यो वंदे तमच्युतमिति विष्णुहृदयमंत्रः ओश्रावये
ति चत्वारि अक्षराणि अस्तु श्रौषडिति चत्वारि यजेति द्वे ये यजामहे इति पंच वौषडिति द्वे एतैर्योहूय
ते स यज्ञपुरुषो विष्णुर्मम प्रसीदत्विति एतदनुसारि शातपथे वाक्यं तदेतद्यज्ञस्याप्यायनं यामो श्रावयेत्यार
भ्य ओश्रावयेति चतुरक्षरं अस्तु श्रौषडिति चतुरक्षरं यजेति द्व्यक्षरं ये यजामह इति पंचाक्षरं द्व्य
क्षरो वषट्कार इति उक्तं जयासंभवे मत्स्यपुराणे अभावे सर्वविद्यानां गायत्रीजपमाचरेदिति इमां ज्ञात्वा
न्नं प्रकीर्य सकृत्सकृद्योद्वा पूर्ववद्गायत्रीं जपित्वा मधुमतीर्मधु मध्विति च इमान्ब्राह्मणान्ज्ञात्वा अ
न्नं ब्राह्मणानामग्रतोऽन्नं प्रकीरेत् इति मनुः सर्ववर्णी कुमन्त्राग्र्यं स्त्रीयाश्चावधारिणा परिदिषेत्क्रमवता २२

मग्रतो विकिरन्भुवि बृहस्पतिः सोदकं विकिरेदन्नमेवं वेमे समवरेत् अग्निदग्धाश्चयेतीवाये प्यदग्धाः कुले
मम भूमौ दत्तेन तृप्यन्तु तृप्ता यान्तु परां गतिमिति तत्रैव सर्वमन्नमेकत्र पात्रे कृत्वा मधु विसतिलमुदकेनिषिं
च्यावामेत् ब्राह्मणानामग्रतोऽग्रे प्रकिरेदिति कर्कोवार्याः पंक्तिमूर्द्धन्यस्योत्तरदिग्भागे अरत्निमात्रे विकि
रेदद्यादिति हेमाद्रिः तीर्थश्राद्धे विकिराऽभावः सकृत्सकृदिति वीप्सा ब्राह्मणायेत्तया तेन वैश्वदेविकद्वि
जपूर्वकमेकैकस्य पाणौ तत्तदायोपू। णार्थे सकृत्सकृदुदकं दद्यात् पूर्ववदिति प्रणवेन व्याहृतिभिश्चस
र्वां गायत्रीं सकृत्त्रिर्वा जपेत् मधुमतीरिति मधुवाता इति तिस्रः ऋच उच्यते मधु मधिति मधुमधुमधु इ
त्येवं त्रिरुच्चारणं कर्तव्यं तृप्ताः स्थेति पृच्छति ब्राह्मणाः तृप्ताः स्म इत्येवं ब्राह्मणानभिपृच्छति प्रश्नं करो
ति अत्र बहुवचनात्सर्वे प्रष्टव्याः तृप्ताः स्म इत्यनुज्ञातः शेषमन्नमनुज्ञाप्य सर्वमन्नमेकतो हृत्वोच्छि

ष्टसमीपेदर्भेषुस्त्रींस्त्रीन्पिंडाननवनेज्यदद्यात्॥ ततस्तेर्हिंसैः त्वमास्मइत्यनुत्तानः शेषमन्त्रमनुत्ताप्यनु
नव. गा. २८ र्वरितस्यात्रस्यानुत्तादापपित्रासर्वमन्त्रेसर्वप्रकारेमाषाभवर्जंपिंडपर्यामेपकस्मिन्पात्रेउद्धरेत्तदा
र्भेषुत्रीस्त्रीन्पिंडानितिदर्भग्रहणेउपमूलसकृदाछिन्नोपलक्षणार्थे त्रीस्त्रीनितिवीप्सामात्रामहा
भिप्रायेणपिंडपितृयज्ञवदुपचारइतिसूत्रितत्वादत्रपिंडपितृयज्ञवत्पिंडदाने तेनोल्मुखत्यपहताइ
25 त्यपेरणावोल्मुकेपरस्तात्करोतीत्यारभ्यवयस्युतरेयजमानलोमानिवेत्सतेलभ्यते अत्राहयाज्ञवा
ल्क्यः सर्वमन्त्रमुपादायसतिलेदक्षिणामुखस्तुग्राछिष्टसन्निधौपिंडान्दद्याद्धोपितृयज्ञवदिति अत्र
पदार्थक्रमः उल्लेखनं उदकालेभः उल्मुकनिधानं अवनेजनं सकृदाछिन्नास्तरणं पिंडदानं
अत्रपितरउस्त्रुक्तोदङ्गानमनं आतत्यजपः पुनरवनेजनं नीवीविसर्गः नमोवइतिषट्नमस्का २८

रा: स्नत्रदानं स्रत्त्रकंप्रजने इति क्रमः आचांते द्विति के एके आचार्या आचांतेषु ब्राह्मणेषु पिंडदा ५१

नमिच्छंति आचांते सदकं पुष्पाण्यक्षतानर्घ्योदकं च दद्यात् ब्राह्मणेषु कृताचमनेषु सत्स्वते भ्यः

उदकादिकं च दद्यात् (ब्राह्मणेषु कृताचमनेषु स) पुष्पाणि वा प्रतिपिंडानि पद्मोत्पलमाल्लिकाद्य

पिकाशतपत्रचंपकादीनि गंधवन्ति पुष्पाण्यपि दद्यात् तत्रायं प्रयोग उक्तश्छंदोगपरिशिष्टे अ

पात्र भूमिमासिंचेत् नोदितमिति शिवा आपः संतु इति युग्मा नेवोदकेन च सौमनस्यमस्त्विति

५१ पुष्पदानमनंतरं अक्षतं चारिष्टं चास्त्वित्यक्षतान् प्रतिपादयेत् अक्षतोदकदानं तु अर्घ्यदानवदिष्य:

पु:

५१ ते षष्ठ्यैव नित्यं तत्कुर्यात्त्र च तु ष्णींकदाचन युग्मानिति हस्तद्वयपरं प्रकरणात् पित्र्ये फले त्वाभावा

द स्तेप्रक्षेपमात्रस्य विधानादिदं जलादित्रिकं दैवे पित्र्ये च कार्यं यज्ञोपवीतिनादेयमिति शांखायना

नव॰
ग॰
२५

चार्याः तथाशक्तानत्वेऽपि ततः पुष्पाणि सव्येनोदकानि पृथक्पृथगिति इदं जलादिदानं दैवे सव्येनापि
पित्र्ये त्वपसव्येनेति कर्काचार्याः हस्तेष्वर्प्यादि तानामयोर्विरपारणे पयोयगाभावाच्छुचौ देशे स्थापनमे
व पुष्पाणि त्वत्र ब्राह्मणाः यजमानायाशिषं प्रयच्छन्तीति मत्स्यपुराणे आशीर्वादे पुनर्दद्याज्जलपुष्पादानतो
दकं दत्वाशीः प्रतिगृह्णीयाद्द्विजेभ्यः प्राङ्मुखो द्विजः अक्षय्योदकशब्देन दत्वात्र पादनदेवानंतप्रार्थ
न सेवयीजलमभिधीयते तत्र पितृब्राह्मणेभ्यः इति कर्कः सर्वेभ्यो दद्यादिति स्मृत्यर्थसारे अघो
राः पितरः संतु संत्वित्युक्ते गोत्रं नो वर्द्धतामित्युक्ते दातारो नोऽभिवर्द्धन्तां वेदाः संततिरेव च श्रद्धा च
नो माव्यगमद्बहुदेयं च नोऽस्त्विति आशीः प्रार्थनं प्रपंचयति तत्र यजमानः अघोराः पितरः स
न्त्विति ब्रूयात् ब्राह्मणाश्च संत्विति ब्रूयुः गोत्रं नो वर्द्धतामिति आह ब्राह्मणाश्च वर्द्ध २५

25

नामित्युक्ते दातारो नोभिवर्द्धन्तामिति ब्रूयात् द्विजैर्वर्द्धन्तामित्युक्ते कर्मोवेदाः वर्द्धन्तामिति ब्रूयात् व
र्द्धन्तामिति ब्राह्मणाः श्रद्धावनो मा व्यगमत् इति यजमानः मा गादिति ब्राह्मणाः बहुदेयं च नो
स्त्विति कर्त्ता अस्त्विति ते ब्रूयुः अत्र मनुराह दक्षिणां दि शर्म्माकांक्ष्या चैतेमान्वरान्पितॄन् इति
आशिषः प्रतिगृह्य स्वधावाचनीयान्सपवित्रान्कुशानास्तीर्य स्वधां वाचयिष्ये इति पृच्छति तु
र्म प्रकारेण श्रीग्रहणं कृत्वा स्वधावाचनीयसंज्ञकान्सपवित्रान्कुशानास्तीर्य पिंडसमीपभू
मौ कृत्वा स्वधां वाचयिष्ये इति पंक्तिमूर्द्धन्यं सर्वान्वा पृष्ट्वेन सपवित्रारसाग्रानिस्पर्थः स्रुजपात्रो
परिस्थितं पवित्रेण एवं यवित्रेण त्वयवित्रैः सह समानीय पिंडानां पश्चिमतो दक्षिणाग्राणि नि
धाय स्वधां वाचयिष्ये इति पृष्ट्वेतरैः इति हेमाद्रिः सकुशानि पवित्राणि पिंडानामुपर्यास्तीर्य स्वधां

वाववपिष्य इति पृष्ठे दितिदेवयाज्ञिकाः ॥ वाव्यतामित्यनुज्ञातः पितृभ्यः पितामहेभ्यः प्रपितामहेभ्यो
मातामहेभ्यः प्रमातामहेभ्यो वृद्धप्रमातामहेभ्यश्च स्वधोच्यतामिति ततस्तैर्द्विजैर्वाच्यतामित्यनु
ज्ञातः पितृभ्य इत्यादि स्वधोस्तु उच्यतामित्येवं मंत्रमुदाहरेत् अस्तु स्वधेत्युच्यमाने स्वधावाचनीयेष्वपो
निषिंचत् ऊर्जमिति अस्तु स्वधेत्युच्यमाने सति स्वधावाचनीयेषु दकं निषिंचत् ऊर्जमित्यनेन मंत्रेण आसे
चनप्रवचनयोगानामंगांगिभावः अवसइ निदेशाव्याख्यानवः अतो हविश्श्राद्धेपि भवति मंत्रश्चायंस
मवेतार्थः अतोस्य मातृश्राद्धे मातृभ्यः पितामहीभ्य इत्याद्यूहः संख्यासमवेतार्थः अतश्चैकोद्दिष्टे
नेहः उक्तानेपात्रेकृतायथाशक्ति दक्षिणां दद्याद्ब्राह्मणेभ्यः अर्वानंतरं पत्नात्रेन्सुश्रीकृते तडनंतान
ददते देवो दक्षिणाभिरदत्वये तत्सयत्ते देनं दक्षिणाभिरदत्वये तत्सस्मा दक्षिणाना मेति स्वस्तौ गोभ्
२८

हिरण्यवासांसिकन्याभवनभूषणं दद्याद्दक्षिणं विप्राणामात्मनःपितुरेववेति अदक्षिणंश्राद्धंवन
कुर्यात् तथाचश्राद्धकल्पे नकुर्याद्दक्षिणाहीनेदेहेऽश्राद्धमदक्षिणमिति तथाचयिशातयथब्रा
ह्मणे तस्मान्नादक्षिणंहविःस्यादिति विश्वेदेवाःप्रीयन्तामितिदेवेवाचयित्वावाजेवाजेवतेतिविस
ज्य वाचयितेतिकारितनादध्येषणंभवति विश्वेदेवाःप्रीयन्तामितिब्रूहीति देवब्राह्मणाश्चविश्वेदेवाः
प्रीयन्तामितिब्रूयुः ततोवाजेवाजेवतेत्यनेनमन्त्रेणविप्रान्विसर्जयेत् विसर्जनेतुपितृपूर्वंतथाचयाज्ञव
ल्क्यः वाजेवाजेइतिप्रीतः पितृपूर्वंविसर्जयेत् इति निमन्त्रणादिपदार्थेजातेदेवपूर्वंभवति विसर्जने
तुपितृपूर्वमितिमेधातिथिः देवलोपि पूर्वंसम्पादयेत्पितॄन्वाच्यतामितिवब्रुवन् उपस्थितानन्तुगच्छे
त्तेभ्यःशेषंवसंहरेत् पश्चात्वैश्वदेविकान्विप्रान्उत्थापयेत्तथा यतेहिपूर्वमासीनाःसमुत्तिष्ठेतिप

नव० ग० २८

ग्निमारभेत् अमावास्येन्मनुव्रज्य प्रदक्षिणीकृत्य प्रविशेत् अमावास्ये नित्यमेवैनमनुव्रज्याप्रयात्
हि ज्ञात्वा सीमांते गत्वा स्वगेहं प्रविशेत् इति गदाधरभाष्ये स्थालीपाककण्डिका ॥ अथ प्रयोगपद्धतिः तत्र
कालाः अमावास्याष्टकावृद्धिः कृष्णपक्षोऽयनद्वयं विषुवत्सूर्यसंक्रमो व्यतीपातो गजच्छाया ग्रहणयु
गादिमन्वादयस्तथा विशिष्टकाले वस्तुनाहाद्द्रव्यब्राह्मणसंपत्त्यावा तत्र हविष्यं स्याधाः कालाः
अथ श्राद्धाधिकारिनिर्णयः प्रमीतयोः पित्रोर्मुख्यो गौणश्च पुत्राः श्राद्धं कुर्युः तदभावे दायहरः
पौत्रः पुत्रिकापुत्रो वा तदभावे सहोदरास्तत्सन्ततिर्वा तदभावे पुरोहितः तदभावे भृत्यास्सुहृदश्च कु
र्युः सर्वाभावे नरपतिस्तज्जातीयैः कारयेत् नरपतिः सर्ववर्णानां बान्धव इति स्मरणात् ब्राह्मविवा
होढासाध्वी चेत्पुत्राभावे पत्न्येवाधिकारिणी यदि क्रयः कृतो न भवति क्रयक्रीता त्वयानारी न सा प २८

27

त्नीविधीयते नस्मादैवेनसापिश्चेदासीतांकवयोविदुः सर्वाभावेनग्रस्याप्यमंत्रकेश्राद्धेधिकारः एकएवचे
त्पुत्रस्तदासावनुपनीतोपिकृतचौलश्चेदमंत्रकंश्राद्धंकुर्यात् अपुत्रायाःपतिर्दद्यात्सपुत्रायास्सुतःक्वचि
त् पित्राश्राद्धेनकर्त्तव्यंपुत्राणांचकदाचन भ्रात्रानवैवकर्त्तव्यंभ्रातृणांचकनीयसां अपिस्नेहेनकुर्याचे
त्सपिंडीकरणंविनागायायांतुविशेषेणज्यायानपिसमाचरेत् धनहारित्वादिनियमाभावेपिप्री
त्यायस्यकस्यापिवर्णस्यश्राद्धेकृतेमहत्फलमाह शातातपः प्रीत्याश्राद्धंतुकर्त्तव्यंसर्वेषांवर्णलिं
गिनां एवंकुर्वन्नरःसम्यक्महतीश्रियमाप्नुयात् ब्राह्मणोह्यसवर्णस्ययःकरोत्यौर्ध्वदेहिकं तद्वर्णे
।त्वमवाप्नोति इहलोकेपरत्रच दौहित्रेणतुसपिंडीकरणादिव्यतिरेकेणपदापदापितृश्राद्धंवन्नदान
दामातामहश्राद्धंकर्त्तव्यमेव पितरोयत्रपूज्यंतेतत्रमातामहाअपि अविशेषेणकर्त्तव्यंविशेषान्नर

नव॰
ग॰
२८

केवलेनैव तत्पिंडपितृपत्न्यतिरिक्तविषयं अन्वष्टकासु सर्वैः सपत्नीकर्णेतन्नयैव पश्चादन्वष्टक्यात्त्रि॰
पार्वणे सपिंडीकरणे मः पुनर्धनहारी दौहित्रः तेन नवश्राद्धापि कार्यमेव तथाहेतन्त्रकथा
वेणमेव साग्निकानामेकोद्दिष्टं वा पोपन्नश्राद्धीत सतत्सैव श्राद्धं कुर्यादिति स्मरणात् मातामह
नवश्राद्धं अवश्यं यतन हारिणा दौहित्रेण कार्यं दौहित्रेणार्थनिःहात्म्य कर्तव्ये विधिवत्तदा श्राद्धेह
पतनात्कुर्यात्स सपिंडोदकक्रिया पत्नु केवले मातामहेनैवं हि पुत्रिकापुत्रः समातामहस्य
वनियमेन श्राद्धं कुर्यात् पुत्रिकापुत्रश्राद्धे विशेषमाहामनुः मातुः प्रथमतः पिंडं निर्वपेत्पु
त्रिकासुतः द्वितीयंतु पितुस्तस्यास्तृतीयमपितुः पितुः आश्वलायनेपुत्रिकापुत्रेडपानसो
कोविशेषः मातामहस्यैवमात्रादिषु तत्केपितृपूर्वकं मातृतः पितृतोयस्मादधिकारोस्त्रियस्तेत २८

२८

इति देवत्रजे तद्व्यामुष्यायणे देवलोके द्व्यामुष्यायणकादशकर्द्दोभ्यां पिंडोदकेष्वंशभागीति द्वाभ्यां पितृ
वर्गाभ्यामित्यर्थः द्विपितुः पिंडदाने स्यात्पिंडे पिंडे द्विनामता षण्णामत्रत्रयः पिंडाएकैकं तु तद्ये
हनि पोषकः प्रथमः ततो जनकः अत्र कमविशेषमाह मरीचिः सगोत्रो वाप्यगोत्रो वा यो भवेद्वि
यवा सुतः पिंडश्राद्धविधानेव द्वे त्रिणश्राग्नि निर्वपेत् वीजिने तु ततः पश्चात् द्वेत्रिजीवति वेतकवित्
वीजिनेदशुरादौ तु मृते पश्चात्तदीयत इति जीवत्पितृकस्यापिकृ वित्कवित् श्राद्धाधिकारः यत्तुमै
त्रायणीयपरिशिष्टे विशेषो दर्शितः उद्वाहे पुत्रजनने पित्र्येष्ट्यां सौमिके मखे तीर्थे ब्राह्मण आपाते
षडेते जीवितः पितुः पुत्रस्य श्राद्धकाल इति शेषः जीवत्पितृकस्याप्यतिपादि मातामहश्राद्धफला
तिशयप्राप्तये नियमेन कार्यं जातमात्रोपि दौहित्रो विद्यमानेपि मातुले कुर्यान्मातामहश्राद्धं प्रति

यथाश्विने सिते ३ इति अथ श्राद्धब्राह्मणलक्षणं तत्र महाभारते विद्यावेदव्रतस्नाता ब्राह्मणाः सर्व एव हि यांस्तु
यांस्तु प्रवक्ष्यामि ज्ञेयास्ते पंक्तिपावनाः त्रिणाचिकेतः पंचाग्निस्त्रिसुपर्णः षडंगवित् ब्रह्मदेयानुसंतानः
छंदोगो ज्येष्ठसामगः मातापित्रोर्यश्च वश्यः श्रोत्रियो दशपूरुषः ऋतुकालाभिगामी च धर्मपत्नी
षु यः सदा वेदविद्याव्रतस्नातो विप्रः पंक्तिं पुनाति ते अथर्वशिरसोऽध्येता ब्रह्मचारी यतव्रतः सत्यवादी
धर्मशीलः स्वकर्मनिरतश्च यः ये च पुण्येषु तीर्थेषु अभिषेककृतश्रमाः मखेषु च समंत्रेषु भवंत्य
वभृथप्लुताः अक्रोधना ह्यचपलाः श्राद्धे ग्राह्यास्ते द्विजाः सर्वभूतहिता ये च श्राद्धे चैतान्निमंत्रयेत्
इति यथोक्तगुणब्राह्मणाभावे किंचित् हीनगुणा अपि वैश्वदेविकार्थे उपवेशनीयाः पित्र्ये तु यथोक्त
गुणा एव भोज्याः गयायां तु निर्गुणा अपि तत्रत्या एव द्विजा भोज्याः यथोक्तब्राह्मणाभावे मातामहमातु

लस्वस्त्रीयश्वशुरदौहित्रजामातृस्वस्त्रीकयाज्यशिष्याश्चापि गुणवन्तश्चेच्छ्राद्धे भोजनीयाः अथैकस्याप्यब्राह्मणस्या
लाभे अनुकल्पान्तरमुक्तं प्रभासखण्डे अलाभे ब्राह्मणस्यैव कौशः कार्यो वटुः प्रिये एवमप्यावरे श्राद्धे षड्दैवं समस
माहितः विभक्तिकारे पश्यन्तु पितृहा समजायते कौशः कुशमयः वटुः लघु मनुष्याकृतिः तं वटुं ब्राह्मण
त्वेन परिकल्प्य सर्वं श्राद्धं समाचरेत् विभक्तिः कर्मणः श्राद्धे लोपः इति पापं तत्र कुर्यात् तथा पात्रालाभे वि
लेकृत्वापि तत्पत्रविधिं नरः निधाय वा दर्भवटुं नासनेषु समाहितः प्रैषानुप्रैषसंयुक्तं विधानं प्रतिपादयेत्
सर्वाभावे त्विति पदं योगवेदश्चाद पात्रे श्रुते नैव ग्रामस्य लोपोऽस्ति पैतृकस्य विशेषतः इति देवलः प्रैषानुप्रैषसंयु
क्तमिति श्राद्धं संपन्नं सुसंपन्नमित्यादि प्रश्नप्रतिवचने स्वयमेव वदेदित्यर्थः अथ नियमाः मनोवाक्कर्मभिः
हिंसानिमन्त्रितब्राह्मणपरित्यागस्ताम्बूलदन्तरक्षकर्माभ्यञ्जनदन्तधावनपरित्यागश्च इति कर्तृनियमाः नि

नव। ग्र। २।

मंत्रणमभ्युपगम्यानध्यक्रमणमन्यत्राभोजनमेकत्रनिमंत्रितस्यान्येषामन्नादेरप्यग्रहणं मातुलस्यकृतपका
लायनतिक्रमणं इति द्विजनियमाः निमंत्रणादु परिश्राद्धान्वयव्यतिरिक्तभोजनपुनर्भोजनासत्यवदना।
शौचमत्वरितत्वमृतौ स्वदारेष्वपि नियुक्तस्यापि मैथुनाकरणं विशेषतः शूद्रायाः परिहरणं श्रमस्वाध्या
याक्रौधकौर्यकलहहस्तभारोद्वहनप्रतिग्रहप्रमादमदमोहलोभाहंकाराकार्याण्येतानिपवर्जे इत्युभ
यनियमाः अथश्राद्धदिनात्प्राचीनदिनकृत्यमिति तत्र कर्तास्वगृहे निरामिषंभुक्त्वा ब्राह्मणाविमंत्रणं।
प्रदोषांतेकरोति विलुसरणं प्राणायामत्रयं कृत्वायज्ञोपवीतीउदङ्मुखः प्राङ्मुखस्य द्विजस्य दक्षि।
णंजान्वपस्पृश्य ॐ दैवेक्षणः क्रियतामिति वदेत् ॐ तथेतिप्रत्युक्तिः प्राप्नोतिभवान् इत्युक्ते प्राप्नवा
नीतिप्रत्युक्तिः ततः क्रोधनैरित्यादिश्रावयेत् ॐ अमुकगोत्रस्यामुकशर्मणस्यपितुः सपत्नी। २

कर्त्तव्यश्राद्धदानंक्रियतामित्यादि एवमयंपितृत्वेयंपितामहस्यायंप्रपितामहस्येत्यादिनिर्देशेनकृत्वा मातामह
द्विजान्निमंत्रयेत् यावन्तःसंख्याश्चपितृद्विजास्तावन्तःसंख्याएवमातामहद्विजास्तथैवनिमंत्रणीया ततोऽक्रोध
नैःशौचपरैः सततंब्रह्मचारिभिः भवितव्यंभवद्भिश्चमयाचश्राद्धकर्मणिइतिनियमान्श्रावयेत् तं
त्रेणवावैश्वदेविकं इतिश्राद्धदिनात्प्राचीनदिनकृत्यं पूर्वेदिनेनिमंत्रणासंभवेश्राद्धदिनेप्रातर्निमंत्रणं
अथश्राद्धदिनकृत्यम् तत्रदंतधावनवर्जंप्रातःकालीनंकर्मकृत्वाउद्वर्तनद्रव्यस्नानीयतिलामलकल्का
न्ताम्रपात्रेसंभृतान्कृतश्मश्रुनखेभ्योनिमंत्रितद्विजेभ्योदैवपूर्वकंप्रेष्यद्वारादापयेत् ततःपाकभूमेः
गोमयोपलेपनादिसंस्कारकरणं महानसेचसचैलस्नानःसपत्नीकोयजमानःस्वयंपाकमा
रभेत् असंभवेतुशुचिभिःस्नातैःसवर्णैर्वाकारयेत् ततःश्राद्धार्थमुदकमानीयपत्न्यासहाः

नव॰
ग॰
३१

शुचिशुक्लवासाः श्राद्धदेशमागत्योदकं स्थापयेत् अथापराह्णकृत्ये तत्रागतान् द्विजान् दृष्ट्वा भवतां स्वा
गतमिति प्रत्येकं ब्रूयात् स्वागतमिति द्विजैर्वक्तव्ये ततस्तेभ्यः उदकदाने मंडलकरणे आचमनार्थं ज
लदाने तैराचमनकरणे ततो यजमानस्य पादप्रक्षालनपूर्वकं द्विराचमने ब्राह्मणानामुपवेशने आ
स्मिन्नवसरे दीयानां स्थापने ततः कर्त्तोपविश्य गयायै नमः गदाधराय नमः इति वदेत् पुंडरीकाक्षं
स्मृत्वा देवताभ्यः पितृभ्यश्च महायोगिभ्य एव च नमः स्वाहायै स्वधायै नित्यमेव नमो नमः इति त्रिः पठेत्
ततश्च देशादिकालज्ञाने कृत्वा ऽमुकगोत्राणा ऽस्मित्पितृपितामहानां सपत्नीकानां वसुरुद्रादित्यस्व
रूपाणां तथा मातामहादीनां संकीर्त्तने कृत्वा पार्वणैकविधिना ऽमुकनिमित्तं श्राद्धं करिष्य इति सक
ल्पं कुर्यात् ततो निहन्मि सर्वं यदमेध्यवद्भवेत् निहन्मि सर्वान् परिदानवासुरान् यक्षाश्च रक्षांसि पिशा

31

वगुह्यकाहतामयापात्तयानाश्च सर्वं इति पठेत् नीवीबंधनं ततस्तिलारक्षेत्तस्तदानूं दर्भैर् रक्षेत् उशन्त
सान् पेक्षि वैश्वोत्रियोरक्षेदतिथिः सर्वरक्षकः इतिद्वारितिलकुशानिक्षेपः अग्निष्वात्ताः पितृगणाः प्राची
रक्षेतुमेदिशं तथाबर्हिषदः योतुयाम्यायेपितरस्तथा प्रतीचीमाज्यपास्तद्वदुदीचीमपिसोमपा ऊ
र्ध्वंतस्व यमारक्षेत्कव्यवाहनलोप्ययः रक्षोभूतपिशाचेभ्यस्तथैवासुरदोषतः सर्वतश्चाधिपस्तेषांयमो
रक्षांकरोतुमे इतियथालिंगंदिशिदिशितिलान्प्रकिरेत् रक्षोघ्नेतिसर्वतःप्रकिरणं ततःकर्मार्थं
जलाभिमंत्रणं दर्भैरालोडयन् पदेवाइतिवेन अन्तर्कुंभेजलकार्यमनेन दुष्टदृष्टिनिपातनादिदूषितः
पाकः पूतोभवतीतिपाकप्रोक्षणंसर्वं पुरूरवार्द्रवसंज्ञकानांविश्वेषांदेवानामिदमासनं अपसव्यम्
गोत्राणांपितृपितामहप्रपितामहानाममुकामुकशर्मणामिदमासनं एवंमातामहादीनां सव्यम्

नव० ग० ३२

पुरूरवार्द्रवसंज्ञकान् विश्वान् देवानावाहयिष्ये इति प्रश्नः आवाहयेति प्रत्युक्तिः दक्षिणजानुनाल
भ्य विश्वेदेवास इत्यावाहने यवविकिरणं विश्वेदेवाः शृणुतेममिति जपः आगच्छंत्वित्यपि जपेत्
अपसव्यं अमुकगोत्रान् पितॄनावाहयिष्ये इति प्रश्नः आवाहयेति प्रत्युक्तिः उशंतस्त्वेत्यावाहनेति
लप्रकिरणं आयंतु न इति जपः एवं मातामहादीनां आवाहनं ततः सव्यं कृत्वा वैश्वदेविकं पात्रं नि
धाय पवित्रांतर्हिते षु शन्नोदेवीरिति जलमासिच्य अपसव्यं कृत्वा पित्र्याणि निधाय पवित्रांतर्हिते
षु शन्नोदेवीरिति जलसे(त्ति सिच्य)कः सव्यं यवोसि धान्यराजो सि वारुणो मधुसंयुतः निर्णोदः सर्व
पापानां पवित्रमृषिभिः स्मृत इति देवपात्रेषु यवप्रक्षेपः यवोसि यवयेति मंत्रेण वा यवपदे तिलपदे
न तिलोसीति पितृपात्रेषु मंत्राहे सोमदेवत्यो गोसवो देवनिर्मितः प्रत्नमद्भिः पृक्तः स्वधया पितॄन् लो ३२

32

कोव्रीणाहिनः स्वाहेति तिलोसीति पितृपात्रेषु मंत्रावृत्त्या तिलप्रदेयः सर्वपात्रेषं दनस्तु गन्धप्रदेयो देवपि
तृयमेण सव्वं वैश्वदेविकपवित्रदाने स्रजेन यादिव्या इत्यर्घदानं एवं सर्वत्रः पुत्रकामश्चेत्तस्स्वर्घदने
आपः शिवा इति ततोगंधादिदाने तत्रैव सव्वं यथादमेगंधार्थं तेपुरुरवाद्रवसंज्ञकेभ्यो विश्वेभ्यो देवे
भ्यः स्वाहा अपसव्यं कृत्वैव पितृभ्यो दाने आचमन प्राणायामः ब्राह्मणाग्रे भाजनानि निधाय उक्तप्र
कारेण मंडलानि कुर्यात् अपसव्यं अग्नस्तुहत्यश्रयेत करिष्य इति पृष्टः कुरुष्वेति प्रत्युक्तिः अग्नये
कव्यवाहनाय स्वाहा सोमाय पितृमते स्वाहेति होमद्वयं कुर्यात् इदमग्नये कव्यवाहनाय नम सोमा
य पितृमते न मम इति होद्वयोस्त्यागो स्वयंकर्तृके त्यागाभाव इति होमाद्रिपद्धतौ हुतशेषं पात्रे दत्वा यात्रः
मालभ्य नमः पृथिवीत इति प्रतिपात्रे मंत्रावृत्तिः वैश्वदेवाय जनुषो वाग्यत मंत्रेवगाहने तिलविक

नव॰
ग॰
२२

रणं परिवेषणं संकल्पः पूर्वोक्तप्रकारेण सकृदुदकदानं पूर्ववद्गायत्रीजपः मधुवाताः ३ भवंत्वनः
मधुमधुमध्विति जपेत् तृप्ताः स्थेति प्रश्नः तृप्ताः स्म इति प्रत्युक्ते शेषमन्नमप्यस्तीति ब्रूयात् इष्टैः सहभुज्य
तामिति वचने हेमाद्रिणा कर्कमते पिंडार्थमनुपयुज्यतामिति प्रयोगो दर्शितः सर्वमन्नमेकतोद्धरणं उ
ल्लेखनमपहता इति साग्निकस्य वज्रेण अनग्नेस्तु कुशमूलेन जलस्पर्शः अग्निमतः उल्मुकानयनं
प्रति पार्वणं अमुकगोत्र पितरमुमुक शर्मन् अवनेजनं एवं पितामह प्रपितामहयोः सकृदा
छिन्नास्तरणं अमुकगोत्र पितर अमुक शर्मन् एतत्तेअन्नं स्वधेति पिंडदानं इदममुकायनमम ए
वममुभयत्र सर्वत्र मातामहानामप्येवमेव विधेयम् अत्रपितर इत्युक्ता उदङानमनं आवृत्त्यामीमदंते
तिजपः पूर्ववदवनेजनं नीवीविसर्गः नमो व इति षडंजलिकरणं एतद्व इति सूत्रदानं पंचाशद्वर्षो २२

हर्षेजमानहृदयलोमभ्रोवादाने पिंडपूजने चंदनपुष्पधूपदीपनैवेद्यानिगोत्रेभ्यः पितृपितामहप्र
पितामहेभ्यःस्वधेति एभिः पिंडदानैरस्मत्पितॄणामक्षय्यातृप्तिरस्तु कालेश्राद्धेभवतु इतिप्रार्थना
आचमने स्वप्रोदितेतोयंप्रदेशोस्त्विति जलेनभूमिंसिंचेत् शिवाआपः संत्वित्युदकदानेब्राह्मणेभ्यः
सौमनस्यंपुष्पमस्त्वितिपुष्पदाने अक्षतंचारिष्टंचास्त्वित्यक्षतदाने अमुकगोत्रस्यपितुः अमुकश
र्मणः पितुः दत्तेश्राद्धमुदकंचाक्षय्यमस्तु एवंपितामहप्रपितामहयोः ततोद्विजानांप्रार्थना ये
षामुद्दिष्टंतेषामक्षय्यमस्तु अस्त्वितिप्रत्युक्तिः अघोराः पितरः संतुसंत्वितिप्रत्युक्तिः गोत्रंनोवर्द्ध
तामितिप्रश्नः वर्द्धतामित्युक्तिः दातारोनोभिवर्द्धंतामितिप्रश्नः वर्द्धंतामित्युक्तिः वेदाःवर्द्धंतामि
तिप्रश्नः वर्द्धंतामित्युक्तिः संततिर्वर्द्धतां वर्द्धतामित्युक्तिः श्रद्धाचनोमाव्यगमात् मागादितिप्रत्यु

नव. ग. २८

क्तिः वह्नदेयेवनोस्त्व अस्त्विति प्रत्युक्तिः पात्रोपरिस्थापितकुशानामस्मै आस्तरणं ततः स्वधापितॄन्
वाचयिष्ये इति प्रश्नः वाच्यतामित्युक्ते पितृभ्यः स्वधोच्यतां पितामहेभ्यः स्वधोच्यतां प्रपितामहेभ्यः
स्वधोच्यतां मातामहेभ्यः स्वधोच्यतां प्रमातामहेभ्यः स्वधोच्यतामिति मंत्रपठेत् अस्तु स्वधेति प्रत्यु
क्ते आस्तृतकुशेषु ऊर्जमित्युदकासेकः पात्रोत्तानकरणं ततोस्य श्राद्धस्य प्रतिष्ठाभिवृद्ध्यर्थं दक्षि
34 णामत्ववासतोहूलं च विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा इदं न मम अस्य श्राद्धस्य प्रतिष्ठाभिवृद्ध्यर्थं दक्षिण ५
मित्यवासतोहूलं बामुकगोत्रेभ्य इत्यादि न ममेति त्यागः विश्वेदेवाः प्रीयंतामिति वदेत् प्रीयंता
मिति प्रत्युक्तिः विश्वेदेवाः शांतिदाः पुष्टिदा वरदा भवंत्विति द्विजाः अन्नं च नो बहु भवेत् बहु भूया
त् अतिथींश्च लभेमहि लभध्वं पावितारश्च नः संतु मा च याचिष्म कंचन मा याचध्वः एतासावा

शिषः संत्विति प्रार्थना स्वयमेव तिलकरकरणं पिंडानां प्रत्यवधाने सर्वे पिंडा वधाणं सकृ
दाच्छिन्नाना मग्नौ प्रक्षेपः पश्चादुल्मुकस्यैव भोजनपात्राणि वा लपित्वा संवराभ्युक्षणं काल
ज्ञाने कृत्वा अमुकपितृणां कृतस्य श्राद्धविधेः पर्याप्तिरस्त्विति प्रार्थना तिरिष्टणं मस्तु वाजे वाजे इति पितृपूर्वं वि
सर्जनं आमावाजस्य प्रसवः इत्यस्य प्रदक्षिणीकृत्य गृहप्रवेशः इति विरचिते संन्यासिनः स्थपतिश्री
महायाज्ञिकवामनात्मजदीक्षितगदाधरविरचिते कातीयश्राद्धसूत्रपद्धतौ पार्वणश्राद्धप
ति: अथ साग्निकनिरग्निकादीनां दर्शाष्टकादिश्राद्धे निमित्ततः पिंडाभाव उच्यते तदाहका
र्ष्णाजिनिः मौंजीबंधाद्विवाहाद्वा वर्षाद्वै वर्षमेव वा पिंडान् सपिंडानोदद्यात् सपिंडीकरण
दत्ते अत्र सपिंडीकरणे पिंडविधानात् सर्वेषां उत्क्रान्तप्रमृतीनां श्राद्धानामर्थात्पिंडदानम

त्तानमिति उद्वाहे कृतेपि महालये गयाश्राद्धे मृताहे च पिंडोदकः तदुक्तं महालये गयाश्राद्धे मातापित्रो
स्तु वत्निगिका नामपि च मृताहे ऽनुमासिके च व संग्रहेपि विवाहोपनयादूर्ध्वं वर्षार्द्धं वर्षमेव वा न
कुर्यात्पिंड निर्वापं नदद्यात्करणानि च करणान्यावाहनाद्यादीनि विवाहादी निमित्ते नोक्तकालपर्यं·
तममावास्याष्टकास्तु संकल्पश्राद्धं कुर्यात् कृतिवलात्पिंडपितृयज्ञस्तु भवत्येव अथ सांवत्सरिके
विशेषः तत्र विभक्ताश्चेत्सर्वे नो चेज्ज्येष्ठपुत्राः एव मातृसांवत्सरिके यथोचितऽहः कार्यं पत्र च मा·
त्रास्वामिवित्तारो हि भोजयेदिर्गं कृते तत्रैकमेव पाकं कृत्वा पितृश्राद्धं पृथक् कृत्वैक वर्हिषि षट्पि
डान्दद्यात् विप्रपंक्तौ सुवासिनीं वापि कां भोजयेदिति श्राद्धभास्करे एकादिने च नेकश्राद्धप्रसक्तौ
पूर्वं पितुः पश्चात्पितृव्यादीनां श्राद्धं कार्यं मृताहे ग्रहणे वेदामे न हेम्ना वा श्राद्धिकं कार्यं देपाहे श्राणि·

वादिप्रतिबंधेनदंतेकर्त्तव्यम् मातृपितृक्षयाहेश्राद्धकर्त्तुः स्त्रीकर्तृकेवाश्राद्धे रजस्वलाचेत्पंचमेहनिकु
र्यात् अथमहालयेविशेषः तत्रौद्देश्याःपाठ्यंते पितृव्यभ्रातृपुत्रपितृष्वसृभार्यापितृव्यपुत्रभगिनी॰
दुहितृभागिनेयाचार्यश्वशुरश्वश्रूउपाध्यायगुरुसखीद्रव्यदशिष्यादयइति संन्यासविषयेवाय
पुराणेविशेषोदर्शितः संन्यासिनोप्याह्निकादिपुत्रः कुर्याद्यथाविधि महालयेतुपक्षश्राद्धंद्वाद॰
श्यांपार्वणेनतु अथभाद्रपदापरपक्षभरणीश्राद्धविशेषः तदुक्तंमात्स्ये भरणीपितृपक्षे
तुमहतीपरिकीर्तिता तस्यांश्राद्धंकृतंयेनसगयाश्राद्धकृद्भवेत् तत्रसपत्नीकपितृपितामहप्रपि
तामहान्सपत्नीनपिंडहीनेनिवर्तते पिंडनिर्वापरहितं सपत्नीकमातामहादींश्चोद्दिश्यसांक
ल्पश्राद्धंकुर्यात् भविष्यपुराणे अग्नौकरणमर्घ्यंचावाहनंचावनेजनं पिंडश्राद्धेप्रकुर्वीतपिंडहीनेविवर्तते

पिंडनिर्वापरहितं यत्र श्राद्धं विधीयते स्वधावाचनलोपोऽस्ति विकिरस्तु न लुप्यते अक्षय्यदक्षिणास्व

नव॰ स्तिसौमनस्यं यथास्थितिरिति चतुर्दशे पित्रादित्रयमध्ये एकस्य द्वयोर्वा विषशस्त्रादिडष्ट्रघातैर्मृत॰

ग॰ योः पितृव्यादेर्वा तद्विषयस्यैकोद्दिष्टविधिना श्राद्धं कुर्यात् इदं चैकोद्दिष्टं सदैवं तथा च संग्रहे प्रेत॰

३९ पक्षे चतुर्दश्यामेकोद्दिष्टविधानतः देवयुक्तं ततः श्राद्धं पितृणामक्षयं भवेत् इति अथ तीर्थश्राद्धे वि

शेषः तत्र षट्पुरुषोद्देशेन तत्रादित एव यथावाहनार्घ्यं द्विजो गृहनिवेशनदर्भप्रश्नविकिरानकर्तव्या

36 ब्राह्मणपरीक्षा च न कार्या न च दृष्टिदोषितादिविचारः षट्पुरुषपिंडदानामनंतरे किंचिद्दूरे हवि

शेषेण मातृपितामहीभ्यः पिंडदानमात्रं तदनंतरं मात्रादिपिंडपूर्वतः कुशेषु ज्ञातिवर्गमुद्दिश्य

कोहहापिंडो दातव्यः पिंडानां तीर्थसलिलप्रक्षेपः अथ नित्यश्राद्धे विशेषः संकल्पः पुष्पाक्षताद्यभि ३९

रासनादिदीयेतेतेनेकृताकिंचिदद्यात् नात्रकर्तृभोक्तृनियमाः भोक्तृभोज्यादिप्रसाङ्कौ अत्रमनुदृत्य
स्वशक्तितः षोढाविभज्यपितृनुद्दिश्यप्रयजेत् इतिनित्यश्राद्धं सर्वश्राद्धप्रकृतिभूतंपार्वणमुक्त्वात्र
पुनाविकृतिभूतमेकोद्दिष्टमारभ्यते अथैकोद्दिष्टः अथपार्वणानंतरमेकोद्दिष्टंव्याख्यास्यते अथा
त्वर्थसंज्ञाविषा एकमुद्दिश्ययात्क्रियतेतदेकोद्दिष्टमिति एकोर्घएकंपवित्रमेपवारैः ब्राह्मणभूजने
मंडलंकृत्वाभाजनानिनिधायपरिवेषणं पात्रालंभादिब्राह्मणभोजनं ४ ऋ्ःकपिंडः अस्मिन्नेकोदि
ष्टे एकोर्घः एकंपवित्रमेकः पिंडश्चस्यात् अर्थस्यैकत्वश्रवणात्पात्रमप्येकमितिज्ञायते अः प्रथमशब्द
स्यानुपपत्तेः पितृभ्यः स्थानमसीत्यस्यानुपपत्तत्वात्सत्त्वस्य बहुत्वाभावाच्चात्रनग्नीकरणाभावः ना
वाहनंनाग्नौकरणंनात्रविश्वेदेवाः स्वदितमितितृप्तिप्रश्नः स्वदितमितीतरेब्रूयुरुपतिष्ठतामि

नव· ग· ३७

यदत्पस्थाने· भिरभ्यत्तामितिविसर्गोभिरताः स्मइतीतरेस्पष्टमेतत् अग्नौकरणनिषेधादेवपात्रालंभ·
निषेधोहुतशेषदानानंतरेतस्यविहितत्वात् अम्हतंजुहोमीतिमंत्रलिंगात् हुतशेषस्यैवपरामर्शात् हु
तशेषाभावेपात्रालंभावइतिनिश्चीयतेइतिहलायुधभाष्ये इतिगदाधरकृतेकातीयेसूत्रभाष्येचतुर्थी
कंडिका ४ अथप्रयोगः निमंत्रणे ततोमध्याह्नस्नाने ततःकर्मांगस्नाने द्विजेभ्यःउदकदाने मं
डलकरणे द्विजैराचमनकरणे पादप्रक्षालने ब्राह्मणस्योपवेशने दीपस्थापने देवताभ्यइतिपाठः
नीवीबंधने तिलाद्वरेतिमंत्रारभ्यदिशिदिशिप्रकरणांते जलाभिमंत्रणे पाकप्रोक्षणे आसनदाने
हस्तप्रक्षालने नावाहने नावकीरणे नजपः एकस्यार्घस्यहरणेदाने नपात्रसमुद्रीकरणे नसं
स्रववेदने ततोगंधादिदाने नाग्नौकरणे पात्रालंभोनभवतीतिहलायुधमते अन्येषांमतेतुभव· ३७

37

सेव श्रेशहमत्रेवगाहने तिलावकीरणं परिवेषणं संकल्पः उदकदाने जयः अन्नप्रकीरणं आवम
ने उदकदाने जयोऽपयोक्तः स्वदितमितिप्रश्नः सुस्वदितमितिब्राह्मणब्रूयुः शेषान्नस्यानुज्ञापनादि
पिंडप्रदानंतवपूर्ववत् एकः पिंडोदेयः ततः सुप्रोक्षितादि अक्षततादाने अक्षय्योदकदाने अक्षय्योदक
दाने उपतिष्ठतामितिसदलप्रस्याने प्रार्थनादिउदकासेकांते दक्षिणादाने नविश्वेदेवाः प्रियंतामि
तिप्रैषः प्रार्थनातिलेक पिंडप्रवधाने सव्यम् अवघ्राणं अग्निमतउल्मुकसकृदाच्छिन्नपोर
यैप्रदेयः पात्रचालने संचराभ्युक्षणं ततोघपूर्वोच्चरितेत्यादि अभिरम्यतामितिविसर्जनम्
अभिरताः स्मइतिप्रत्युक्तिः अनुगमने गृहप्रवेशः इतिनवकंडिकागदाधरभाष्येएकोदि
ष्टपद्धतिः अथैकोद्दिष्टप्रसंगात् क्रियापद्धतिर्लिख्यते ततःसापमाहत्याधंडतापांयज

नव॰ ग॰ ३८

38

मानस्यमरणेशंकायेतद्देवप्राप्तराहुतिर्दातव्या जीवेत्पुनःकालेप्राप्तराहुतिर्नैवहोतव्या पौर्णमासेष्टेरनंतरंप्रा॰
ग्दर्शाद्यदायजमानस्यमरणशंकास्यात्तदैवपिंडपितृयज्ञवर्जितामवास्येष्टिंकुर्यात् ततस्तयैवतंत्रेणपक्षहोम
ग्राह्ययमाणेहविषिवैश्वदेवेनतदाहविषांदक्षिणाग्नौप्रक्षेपः ग्रहणप्रभृतिप्राग्यदिप्रासादनात्मर
णेचेद्गार्हपत्येहविषांदहनं आसादनोत्तरकालमाहवनीये एवंवैश्वदेवपर्वणिकृतेयजमानस्यम
रणेशंकायामवशिष्टपर्वणांसमापनंकार्यं सकलेष्वसंभवेवाद्यपक्षेस्कत्पुरोनुवाक्यायाज्याभ्यां
सहहविषायागःकार्यः तदसंभवेवकेवलेनाज्येनवत्तगृहीतेनप्रधानप्रधानदेवतानांयागमा
त्रंकुर्यात् तस्याप्यसंभवेसतिदैवतेभ्यःपूर्णाहुतिंजुहुयात् अग्नयेस्वाहाविश्वेदेवेभ्यःस्वाहेंद्रायस्वाहेति अ
सत्रयतस्य अग्नयेविश्वेदेवेभ्यइंद्रायेत्यभ्यामिति एवंस्मार्तपक्षादिकर्मसुसकलेष्वसंभवेवक्ष्यमाणहोमदेव॰

३८

तानामाहुतिमात्रंवा यथामावास्यापर्यंतंयजमानोजीवतितदामावास्यायांदक्षिणाग्निमुद्धृत्यपिंडपितृ
यज्ञः कार्यः नारन्यन्वाधेयान नब्रह्मासनं नवामावास्येष्टिः कृततात् सर्वकर्ममरणांतंभवति
कर्त्रभावात् हविःप्रतिपत्तिविधानाच अग्निहोत्रहोमेप्याहृतेहविषिदक्षिणादिश्रागासादनाद्गा
र्हपत्येदहनं आसादनायाहवनीये एवमेवपशुयागसोमादावारब्धेंतरामरणशंकायांयथासं
भवंसमापनेकार्यं मृतेपुत्रादिः कृतायसव्यः सकृत्सकृत्परिसमूहनादिसंस्कारकरणं गार्ह
पत्याहवनीयदक्षिणाग्नीनांविहरणं तिस्रएवस्थालीरेष्टवे इत्यर्थःपुराहवनीयदक्षिणाग्निषुति
सृणांगोमयपश्चावलवतीनांमृण्मयीनामुखानामधिश्रयणं अत्रसर्वकर्मोपसव्येनदक्षिणामु
खेनकर्तव्यं सम्यावसथ्ययोरुखयोरपिश्रपणंनकुर्यात् नौप्रत्यक्षावेवस्थालीमेध्यानियायनीये

नव॰ ते सर्वासुस्थालीषुविन्हकरणे प्रथमरणस्थानेएकोद्दिनविधिनाश्राद्धं तत्रसंकल्पः पिंडदानम्
ग॰ आवाहनार्घार्चनपात्रालंभनावगाहनविकिरावनेजनेरेखाप्रत्यवनेजनगंधाद्यर्चनाद्यप्योदकदा
३५ नमाशीः स्वधावाचनीयनिषेकाभावः सर्वेनदक्षिणादाने दक्षिणाकालेमाषपात्रजलसंयुक्तंकुंभ
दानं इतिमरणस्थानेएकोद्दिष्टविधिनाश्राद्धं ॥ ततोमृतस्थानेशवनाम्नापिंडदाने अमुक
39 गोत्रअमुकशव इतिप्रयोगः सजलमाषपात्रकुंभदानं ततः पूर्ववदेकोद्दिष्टविधिनाद्वितीयद्वार
देशेश्राद्धं नादायान्तस्थिशरीरेमारोप्यदक्षिणागमनं यमगाथागायमानोयमसूक्तंवजपंत इतिप
कश्राद्धः अहंरहर्नीयमानोगामश्वंपुरुषंजगं वैवस्वतोनतृप्यतिसुरायाइवदुर्मतिः इतियमगा॰
था अपेतोयंतुपणयइत्यमध्यायोयमसूक्तं ततश्चत्वरेप्रेतनाम्नापिंडदाने माषपात्रजलयुक्तंच ३५

टदाने ग्रामश्मशानयोरर्द्धे मार्गे नीतेन तेनैव द्रव्येन देको दिष्टविधिना श्राद्धे अमुकप्रेतस्य दाहार्थं श्मशानं नी
यमानस्यार्द्धमार्गे विश्रामस्थाने श्राद्धमहं करिष्य इति प्रयोगः श्राद्धांते भूतनाम्ना पिंडदानं अमुकभूत
एतत्ते पिंडः माषान्नजलसंयुक्तघटदानं तमेव वडुलत्तणे देशे त्वा त्रिरण्या याऽउङ्गृत्य वितानसाधने
गार्हपत्याहवनीयदक्षिणाग्निषु सकृत्सकृत्संस्कारकरणं तत्र गार्हपत्यादीनां स्थापनं सभ्यावस
थ्ययोश्चित्तेरूर्ध्वं ततः सप्तसप्रक्रमेषु स्थापनं ततो गार्हपत्याहवनीययोर्मध्ये काष्ठैश्चितिसंचित्य
न् ततः प्रेतस्य केशश्मश्रुनखलोम्नां छेदनम् केशादीनां निखननं प्राग्ग्रीवमुत्तरलोमकृष्णाजिनं
चितायामास्तीर्य तस्मिन् यजमानेः प्राक्शिरसं मादयाति ततः प्रेतस्य करे प्रेतनाम्ना पिंडदानं अ
मुकप्रेत गातनं इति माषान्नजलयुक्तघटदानं ततः प्रेतस्याज्येनाभ्यंजनं सर्वदक्षिणेनरनासि

नव॰
ग॰
४०

काचन्त्रः श्रोत्रेषुहिरण्यशकलप्राशने श्रुतौ वितिचयनात्प्राक्हिरण्यशकलायास नमाम्नाते
तत्रैतच्छास्त्रांतरादयं क्रमोवसितः वितिचयनात्सर्वैवाकर्तव्य प्रेतस्यकदेशेसंचयनार्थं शुद्धी
तास्थग्रमनिदधाति सर्वाणिचात्राणि प्राणग्रा एषुमानानिवदसमाणविधिनानिदधाति ज्हेह
त्रुतेनपूरयित्वादक्षिणाहस्तेनसादयति तथेपाणौरिक्तामनुप्रभृते हृदयेस्त्रुवांविकंदक्षिणा
नासिकायोर्वैकैक तेस्त्रुवे कर्णयोःप्राशित्रहरणे शिरसिरिक्तं प्रणीताप्रणयनेचमसकपा
लानिवाशिरसिध्रुवांवाप्रदेपः कपालानां पार्श्वयोः स्फ्यैंदक्षिणपार्श्वेरीत्विकं उत्तरपार्श्वेप्र
तिप्रस्थातमृत्कः अन्तरेहणमग्नास्यैत्विकमेवद्वियाकृतायाश्चर्यौरेकैकवेडनासादयेत्
उदरेपृषदाज्यवतींइडापात्रीं शिश्नसमीपेशम्या अण्डयोःसमीपेअरणी अन्तसमीयेग्रयोमन्थमुल ४॰

खलेमुशलेच उपवेषाग्नीशान्तावदानपुरोडाशपात्रीप्रणीयात्रखंडवनत्कूर्चप्रमुखेति सर्वाणिया
ज्ञाणिऊर्वोर्मध्येसादयेत् स्मार्त्तपात्राण्यप्यरणीसहितानिवारुणप्रघासिकानि चतत्रैवसादये
त् मृण्मयाश्मयाप्समयानामप्सुप्रदेयः लोहमयानांवब्राह्मणायदानमप्सुप्रक्षेपोवा त्रेता
ग्निभिश्चितेरादीयनं तत्रैवं अग्निनारभ्याविविति पर्यंतं तृणैराच्छादनंकृत्वाततस्तान् प्रदीपयेत् आ॰
हवनीयगार्हपत्यदक्षिणाग्न्युत्पन्नज्वालयाचितेरादीयनंयथाभवन्तितथाविधेयंपुत्रोवाभ्राता
वाऽन्योवाब्राह्मणआहुतिर्जुहुयात् ब्राह्मणएवदक्षिणेयवेश्रपयोराहुतिंजुहुयात् आहृताग्नौ
गार्हपत्येआज्यसंस्कारः अग्निहोत्रहवण्यांसकृद्गृहीतग्रहणं आहवनीयेसमिद्धदेशः अस्मा
त्वमधिजातोऽसित्वदयंजायतांपुनः असौस्वर्गायलोकायस्वाहेत्यनेनमंत्रेणहोमः इदमग्नयेनम

मेतित्यागः अत्रैषोस्थाने प्रेतस्य प्रथमोतेनामग्रहणे अस्य मंत्रस्य स्त्रियामन्तूहः ततोग्निहोत्रवनीमु
नव॰ खे प्रागग्रासादयेत् खादिरस्रुवे सव्यनासिकायां स्रुचं दक्षिणहस्ते आज्यस्याल्पानंवैतदेप्रक्षेपः
ग॰ पात्रत्वाद्धि शेषवन्मुखेणापीवेदस्य प्राशनं अथ प्रसंगादाद्गस्यापसंवेधि पात्र प्रतिपत्तिरुच्यते आहि
५२ ताग्निर्यथान्यायेदग्धव्यस्त्रिभिरग्निभिः अनाहिताग्निकरेकेन लौकिकेनेतरे जनाः अथ पुत्रादि
राप्लुत्यकृष्णदारुचयं वहुः अप्रदेशेशुचौ पुष्केयष्वावितादिलक्षणे तत्रोत्तानंनियात्सैवेदक्षिण
51
शिरसं मृगत्वे ध्यसहिरण्यं शिरसि प्राणितावमस्ते तथा सूर्यैतत्पार्श्वयोरेकं वैद्दियातत पूर्ववत्र्य
सेत् श्रवणाकर्म संवेधिहिनीय पिंडयज्ञियं श्रोडयोरणीतद्दन्मौदक्षिणेपात्रमादितः पात्राणिवा
मरेद्गाणिरुन्मुखेमपायंमसिदिपेत् अथाधसजान्वक्तोदघात्दक्षिणतः शनैः पूर्ववज्जुह्रयाद्धहो ५२

समिद्धर्जस्रुवेणासः दक्षिणापोऽप्सुवेदयानसिस्यंद दक्षिणेकरोसमिथिवातानौवह्निशेषं स्यादाहि
ताग्निवत् उत्वापिण्डवणाघृवैरंतरेपात्रप्रक्षेपोंतसमाहिताग्निवत्केवलोयासनिनाग्निनोमृतंदक्षिण
शिरसंनिदध्यात्प्राक्शिरसमितिशेषः इत्यावसथ्यसंबंधिपात्राणांप्रतिपत्तिः अथसूतिकामर
णेविशेषः सूतिकायांमृतायांकुंभेउदकेकृत्वातत्रपंचगव्यंप्रक्षिप्यआपोहिष्ठाइदमापइत्यादिभि
रेपर्भिरभिमंत्र्यब्राह्मणानुज्ञयापंचदशप्राजापत्यान्कृत्वातेनकुंभोदकेनशक्तस्नातांस्नापयित्वाव
स्त्रांतरेणशववेष्टयित्वादाहःकार्यः रजस्वलामरणेप्येवं उदक्यासूतकीवास्पृशतीनस्नायेष्वयव
विधिः दाहजान्तिकिंचित्स्वविशेषणीये ननिःशेषस्कंदगपव इतिवचनात् अथस्नानंमृदकर्मो
च्यते नद्यामुदकसमीपगमनं समीपास्थितेयानिसंबंधिशालकंवाकरिष्यामहइतिमंत्रेणोद

कंयावद्येत्सेपिंडादयः यदिशानवर्षादर्वाक्प्रेतोभवेत्तदाकुर्यमितिवचनमित्युक्तेसप्तमपुरुषसंबंधिनः
नव॰ सपिंडाः दशपुरुषसंबंधिनः समानोदकास्त्वेकग्रामनिवासेयानत्स्रुतेजलंप्रविशन्त्येकवस्त्राः प्रापि
ग॰ त्वाः प्राचीनावीतिनः ततः सव्यपाणिवनामिकयांगुल्याजलमपनः शोशुचदघमित्येतावतामंत्रेण
४२ यनोघदक्षिणामुखास्त्रस्त्रीणिनिमज्जंति कर्कादिभाष्यकारपुणाममते: यनोदनंमंत्रः देवयाज्ञिका
42 दिमतेतिमज्जन ततः प्रेतमुद्दिश्यैकैकमंजलिसकृत्तुभूमौप्रक्षिपंति अमुकसगोत्रामुकशर्म
मैन्प्रेतयततेउदकमित्यनेनमंत्रेण ततउदकादुत्तीर्यशुचौदेशेशाद्वलवत्युपविष्टाः सपिंडादी
नन्येसुहृदइतिहासपुराणादिकथाभिःसंसारस्यानित्यतांदर्शयंतीनंदयुः शाद्वलेहरिततृणमः
स्तियस्मिन्नितिशाद्वलवान्तस्मिन्शाद्वलवतिभूमावुपविष्टानित्यर्थः येदनेनकर्तव्ये तडकम् ४२

श्लेष्माश्रु बांधवैर्मुक्तं प्रेतो भुंक्ते यतो वशः अतो न रोदितव्यं हि क्रियाः कार्याः स्वशक्तित इति ततः पश्चा
दनवलोकयन्तः पंक्तिबद्धस्थानेन कनिष्ठानग्रतः कृत्वा ग्राममागच्छेति गृहद्वारसमीपे आगत्य सर्वे
त्रीणि त्रीणि निंबपत्राणि दंतैः खंडयित्वा आचम्योदकमग्निं गोरसर्षपान् तैलमित्येतानि प्रत्येकं स्पृष्ट्वा पादे
न पाषाणमाक्रम्य गृहं प्रविशन्ति ततः प्रभृति ब्रह्मचारिणोऽधःशायिनो न किंचन कर्म कुर्वन्ति न
कारयन्ति क्रीतालब्धावादिवाश्रीपः अमांसपिंडं दत्वा ततो भोजनं भोजनकाले भोज्यादन्नाद
न्नमुष्टिं च प्रेतोद्देशेन भूमौ निक्षिपेत् अमुकगोत्रामुकप्रेत भक्तमुष्टिरुपतिष्ठतामिति पुत्रादिर्दशरा
त्रं यावत्प्रत्यहमेकैकमेव यवद्रव्यकं पिंडं प्रेताय दद्यात् तत्र विधिः स्नानं कृत्वाऽहते वाससी परि
धाय पिंडपितृयज्ञवत् त्रिः प्राणायामः आचमनं।। देशकालौ स्मृत्वाऽमुकगोत्रस्यामुकप्रेतस्य

नव॰ ग॰ ५३

53

प्रेतत्वनिर्हृत्यर्थं शिरोनिष्पत्त्यर्थं च पिंडदाने कुंभभोजनदाने वाहं करिष्ये इति प्रयोगः अवनेजनं अमुकगो-
त्रामुकप्रेतावनेनिक्ष्वेति दर्भोपस्तरणे पिंडदाने अमुकगोत्रामुकप्रेतैतत्ते शिरः पूरकपिंडो मया दत्त इ-
ति पूर्ववत्पुनरवनेजनं अनुलेपनपुष्पधूपदीपशीतलतोयकुंभतर्पणान्ते तद्दाने पिंडे स्मृत्यंतरोक्तम
पि कुर्यात् ततः पिंडसमीपे भूमौ एकांजलितोयप्रदाने अमुकगोत्रामुकप्रेतरायैतत्तोयांजलिर्हय
तिष्ठतां इदं तोयपात्रं ते उपतिष्ठतां अमुकसगोत्रामुकप्रेतस्यानेन प्रेतत्वनिर्हृत्तिरस्तु कान्तयाति
हृत्तिः शिरोनिष्पत्तिरस्तु पिंडमुदके प्रक्षिपेत् स्नात्वा नवश्राद्धं कुर्यात् ततस्तत्स्मी पूर्ववत्कर्म पु-
रमाविप्राः तत्रसीनि मंत्रणादि पादप्रक्षालने आचमने उपवेशने तत्रप्राणायामः द्विराचमने
देशकालौ स्मृत्वाऽमुकप्रेतस्य प्रेतत्वनिर्हृत्यर्थं एकोद्दिष्टविधिना प्रथमदिवसनिमित्तं नवश्राद्धमहं क ५३

विधे उपहारप्रोक्षणं तिलदर्भविकरणं आवमनेआमात्रसंकल्पः इदमामान्नंतेउपतिष्ठतु

तिलविकरणं दक्षिणादर्भास्तरणं अमुकगोत्रामुकप्रेतैषतेपिंडइतिपिंडद्वयंदद्यात् अवनेजनप्र

त्यवनेजनेनस्तः प्रत्येकेगोत्रोच्चारणादि वस्त्रदाने अंजने आव आमात्रे अक्षय्योदकदाने अमु

कगोत्रस्यामुकप्रेतस्यदत्तेउपतिष्ठतां दक्षिणादाने पिंडोद्धरणं कृतस्यनवश्राद्धविधेर्यन्न्यूनंय

दतिरिक्तंतत्सर्वमित्यादिपिंडयोरुदकेप्रक्षेपः एतेपदार्थाअत्रभवंतिनान्ये पूर्वेनवश्राद्धवाय

श्रात्पिंडदाने गर्तेतैलकल्कोष्णोदकेनांप्रेतोद्देशेनप्रक्षेपः अमुकगोत्रामुकप्रेतात्रजलेन स्ना

हीत्यादि अथयस्मिन्नहोरात्रेसमृतोभवति तस्मिन्रात्रौएकस्मिन्मृण्मयेपात्रेउदकंद्वितीयेक्षी

रंकृत्वायष्ट्यादिकमवलंब्याकाशेधारयेत् अमुकप्रेतात्रस्नाहिपिबेदमितिमंत्रेण इतिप्रथमदि

नव॰ ग॰ ४४ नकृत्यम् १ अथ द्वितीयदिने प्रेतस्य कर्णौ द्विनासिकानिष्पत्त्यर्थं पिंडदानं कुंभभोजनदानं द्वौ
अंजली द्वितीयपात्रे अथ उदकोजलपराववादे यानपात्रे इति द्वितीयदिनकृत्यम् २ तृतीयेग
लांसभुजवक्षांसिति निष्पत्त्यर्थे पिंडदानं त्रयोंजलयः त्रीणि तोयपात्राणि अथ वापवोदकोज॰
लपराव प्रथमदिवसवत्रवश्राद्धं इति तृतीयदिनकृत्यं ३ अथ चतुर्थे हानि संचयननिमित्तमे
कोद्दिष्टश्राद्धं तत्र प्रथमदिनवत् अत्रैक एव पिंडः श्मशानवासिदेवतानां बलिहरणं धु
45 पधूपदीपनैवेद्यानि संभृत्य ॐ क्रव्यादमुखेभ्यो देवेभ्यो नमः इति मंत्रेण गंधादिना पूजां कुर्यात्
ततः क्रव्यादमुखेभ्यो देवेभ्यो बलिदानं तत्र मंत्रः देवा येस्मिन् श्मशाने स्थ भगवंतः सनात
नाः ते स्मत्सकाशीन् गृह्णंतु बलिमष्टांगमक्षयं प्रेतस्यास्य शुभान् लोकान् प्रयच्छंत्वपि च ४४

शाश्वतान् अस्माकमायुरारोग्यसुखं च ददतस्वाशियमिति एवंबलिंदत्वाविसर्जयेत् पलाशाहंतेनास्थीनि
प्रगदानिकृत्वाश्वगुह्यकनिष्ठिकाभ्यामादायपलाशपुटकेप्राशाने तत्रशम्यसेवालकर्दमानोपासने त
तोहृतेनाक्तान्सर्वसुरभिश्चंदनागुरुकस्तूरिकाभिर्मिश्रणं दक्षिणप्रवीयतोकर्पूरचंदनं तत्रकृष्ण
सरणं हरिद्रालापितवस्त्रखंडमास्तृत्य तास्मिन्वस्त्रेवाशूनिवयासीत्यनेनमंत्रेणास्थिप्रक्षेपः ॐ
प्रे॰ आताममनसानान्नैनब्रह्मणात्रभ्याविषयाधृथिव्यामालिकायोरसेननिवयाम्यसावित्तिमंत्रेणवा
श्रा॰ असौस्थानेप्रेतनामादेशः पितृमेधोविकीर्षितः कुंभमेअस्थिसंचयनेकर्तव्यं अस्मिन्पदेकृष्ण
४४ सरणंहरिद्रालापितवस्त्रास्तरणम् कुंभेएवकर्तव्यं अस्थिसंस्कारत्वात् कचित्भूप्रदेशेकुंभनि
यानत्स्मी कुंभमयोस्थिप्रदेयेमंत्रोभवत्येव इतिअस्थिसंचयनं वितास्भस्मिगोमयेनविलिप्य

नश्चतेनैवपूर्वोक्तबलिमंत्रेणबलिंदद्यात् ततश्चतुर्थदिवसेऽपि पिंडदानं नाभिलिंगगुदानिष्पत्त्य
र्थं कुंभोजनदानं जलांजलयश्चत्वारः चत्वारिजलपात्राणि च अथवा सप्तांजलयएव इति चतुर्थ
दिनकृत्यम् ४॥ पंचमेऽहनि जानुजंघापादनिष्पत्त्यर्थं पिंडदानं कुंभोजलप्रभृतिः पंचजलांज
लयः पंचपात्राणि नवांजलयएववा ततोनवश्राद्धं प्रथमदिनवत् इतिपंचमदिनकृत्यं ५
षष्ठे सर्वमर्मनिष्पत्त्यर्थं पिंडदानं षट्जलांजलयः षट्जलांजलयः षट्तीयपात्राणि अथ
एकादशांजलयएववा इतिषष्ठदिनकृत्यं सप्तमेनाडिकानिष्पत्त्यर्थं पिंडदानं कुंभभोजन
दानं सप्तांजलयः सप्तपात्राणि त्रयोदशांजलयएववा प्रथमदिनवन्नवश्राद्धं इतिसप्तम
दिनकृत्यम् अष्टमे लोमदंतनिष्पत्त्यर्थं पिंडदानं कुंभभोजनदानं अष्टांजलयः अष्टौपात्राणि

येवदशांजलयएववा इत्यष्टमदिनकृत्यं ८ नवमेवीर्यनिष्पत्त्यर्थेपिंडदाने नवांजलयोनवपात्रा
णि ततोनवश्राद्धेप्रथमदिनवत् इतिनवमदिनकृत्यं ९ दशमेशरीरपूर्णतार्थेपिंडदानम्
ऊर्ध्वभोजनदाने दशांजलयोदशपात्राणि एकोनविंशतिजलांजलयएववा अथवादश
हमध्येप्रत्यहंदद्याद्दशांजलयएवदेयानपात्राणि अत्रपिंडत्रयदानम् एकंततस्सखिभ्यः
द्वितीयंप्रेताय तृतीयंप्रेताय तृतीयंयमाय तत्रदेशकालौस्मृत्वाप्रेततत्त्वनिवृत्त्यर्थेपिंडदानमहंकरि
ष्ये प्रेतसखिभ्यः अवनेनिग्ध्वं गोत्रप्रेतअवनेनिक्ष्व यमअवनेनिक्ष्व दर्भोल्लवणअवनेजनक
मेणपिंडदाने प्रत्यवनेजनेच पिंडानामुदकेप्रक्षेपः ततःसूतकनिवृत्त्यर्थेसर्वैकेशश्मश्रुवप
नंकारयेयुः नखलोमनिकृन्तनेच ततःसर्वेषांसचेलस्नाने इतिदशाहकर्मसंबंधिसमाप्तम्॥

दशाहमध्ये दर्शे याते दर्शदिन एव सर्वं दशाहिकं कर्म समापनीयं न त्रिरात्रादर्वागिति केचित् पित्रोस्तु
नव० पावदाशौचं दशाहे दशाहे वेति मदनपारिजातकारः अन्येषां तु माह पितृव्यतिरिक्तानां प्रथमदि
ग० नप्रभृति दर्शे याते सर्वं समापनीयमेव एतच्च प्रेतनिर्हरणादिकं पितृव्यतिरिक्तानां प्रथमत्र पाण
४५ मात्रमिणं कुर्यात् तथा च स्मृतिः अपाणिमात्रमाणं च कुर्याद्दाहादिकाः क्रियाः एतत्किं विप्रक
र्तृकं न चान्येषां करोति स इति तथा एकोद्दिष्टं जलं पिंडमाशौचं प्रेतसत् क्रियां न कुर्यात्पार्वणाद
45/2 न्यद्ब्रह्मीभूतायभिदत्वे अहन्येकादशे प्राप्ते पार्वणं तु विधीयत इति ब्रह्मचारिव्रतावादित्याचार्याः
पाध्यायमाह पितृव्यतिरिक्तानां निर्हरणादिकं न कुर्यात् यथाह याज्ञवल्क्यः आदिष्टी नोदकं
कुर्यादाहतस्य समापनात् समापनात् समाप्ते तदकं दत्वा त्रिरात्रमशुचिर्भवेदिति अत्राचार्यपि ७५

अुपाध्यायान्निर्हृत्यापिव्रती शाकठायनेवनाश्चीयाग्नवैतैः सहसंवसेदिमोहानकरोतितदब्रह्मवर्याश्रवते पु ९१
नरुपनयनेन शुध्यतीति सपिंडीकरणांतानिश्राद्धानिलौकिकाग्निनाकार्याणि तदूर्ध्वं सपिंडीकर
णांतानिप्रेतश्राद्धानियानिवै तानिस्युर्लौकिकेवह्नावित्याहवाश्वलायनः अथैकादशाहविधिः
तत्रसाग्नेर्दाहदिनादारभ्यैकादशाहे निरग्निस्तुमरणादिवसादारभ्यैकादशाहेविधिवत्स्नात्वाषोड
९९ शभिरुपचारैः पूजनपूर्वकंविष्णुंतर्पणंकुर्यात् तत्रसमंत्रकप्राणायामत्रयंविधायदेशका
५. लौसंकीर्त्यश्रीविष्णोःषोडशभिरुपचारैःपूजनपूर्वकंतर्पणमहंकरिष्ये ततःसर्वौषधितिल
९३. शीडग्धमिश्रमंजलिंकृत्वादक्षिणाभिमुखोयज्ञोपवीतीऋजुदर्भैर्देवतीर्थेनहस्तेनैवतर्पणंकु
र्यात् तत्रेत्थंन सहस्रशीर्षापुरुषः अनादिनिधनोदेवःशंखचक्रगदाधरः अव्ययःपुंडरीका

त्तः प्रेतमोक्षप्रदो भव पापहा महाविष्णुस्तृप्यतु गोविंदस्तृप्यतु नारायण० पुरुषसूक्तमित्यारभ्य
नव. साध्याः सन्ति देवा इत्यन्तं प्रत्यृचं प्रेततर्पणं युंजते मनः इदं विष्णुः इरावती देवश्रुतौ देवेषु विष्णोरर
ग. ट् इत्यष्टौ प्रदिवो दिवि विष्णुः अग्ने त्वन्नः रक्षोहणं रक्षोहणं रक्षोहणो वलगहन प्रतत्वा
९८ विष्णोः कर्माणि तद्विष्णोः वाचस्पतये उपयामगृहीतोस्यादित्ये विष्णोः क्रमोसि तद्विप्रासः त्री
46 णि पदा अनेन विष्णुतर्पणेन प्रेतस्य प्रेतत्वनिवृत्तिरस्तु इति पुराणोक्तं विष्णुतर्पणम् अथ वृषोत्स
र्गः तत्र देशकालौ स्मृत्वा प्रेतस्य प्रेतत्वनिवृत्त्यर्थं एकादशाहश्राद्धादिकर्तृयोग्यताप्राप्त्यर्थं च वृषो
त्सर्गं करिष्य इति संकल्पः ततो वसुवंदनं नांद्यादिना होतृब्रह्मणोर्वरणं यात् कर्कमते तु ब्रह्मव
रणमात्रं होमस्य स्वकर्तृकत्वात् अस्माकं तु गुपुराणे दृष्टत्वादुभयोर्वरणमत्र ततः स्वयं पंचभूसंस्का ९८

गान्कृत्वाग्निस्थापनं रुद्रकलशस्थापनं ततो ग्रहाणां कलशानां स्थापनं प्रतिष्ठा इमे कलशाः १०
सुप्रतिष्ठा भवन्तु होतृब्रह्मप्रणीतानामासनदानं ब्रह्मोपवेशनं प्रणीतापात्रं मध्ये पित्रादिनाच्छ
वयानेकृत्वामृलदेशीययज्ञतब्रजलेप्रादिप्रणयनं अग्नेरुत्तरतो निधानं परिस्तरणं अग्नेरुत्त
रतः पश्चाद्वा पात्रासादनं तद्यथा पवित्रच्छेदनानि पवित्रे द्वे प्रोक्षणीपात्रं आज्यस्थाली संमा
र्गकुशाः उपयमनकुशाः समिधस्तिस्रः स्रुवः आज्यं तण्डुलाः पोत्सश्चरुः पिष्टमयः तत्सर्व
स्वयणानुपदेशात्तिहयवीयादीयते होतृसर्वस्रुग सुवर्णकांस्यादि दक्षिणाव ब्रह्मणः पूर्णपा
त्रदानं वरो वा दक्षिणा इति पात्रासादनम् चरुस्थालीमेक्षणयोरुपकल्पनं पवित्रकरणं प्रो
क्षणीसंस्कारः यथासादितानां प्रोक्षणं असंचरे प्रोक्षणीनां निधानं आज्यनिर्वापः चरुस्थाल्या

नव॰ गृ॰ ४८ प्रणीतायय आसिंचनं तंडुलावापः ब्रह्मणः आज्याधिश्रयणं स्वयमेव वरो रधिश्रयणं स्वयमेव वरो रधिश्र
यणं स्वयमेव वरः उभयोः पर्यग्निकरणं स्रुवः प्रतपनं सम्मार्जनं पुनः प्रतपनं प्रणीतोदकेनाभ्युक्षानि
धानं आज्योद्वासनं उत्पूयावेक्षणं प्रोक्षण्युत्पवनं उपयमनकुशानादानं समिधोऽभ्याधानं प्रोक्ष
णयुदकेन पर्युक्षणं ततः इहरतिः षडाहुतीर्जुहुयात् ॐ इह रतिः स्वाहा इह रमध्वं स्वाहा इह धृ
47 तिः स्वाहा एतेषां इदं पशुभ्यः न मम इति त्यागः इह रतिः पशुदेवत्या इति सर्वानुक्रमणामक्रमा
तात् ॐ उपसृजं धरुणं मात्रे धरुणो मातरं धयन् स्वाहा इदमग्नये पयस्पोषमस्मासु दीधरत्
स्वाहा इदमग्नये ततः आघारावाज्यभागौ ॐ प्रजापतये स्वाहा इदं प्र॰ १ इन्द्राय स्वाहा इदमि॰ २
अग्नये॰ इदम॰ ३ सोमाय॰ इदं सो॰ ४ ततः पायसस्य होमः अग्नये स्वाहा इन्द्राय॰ शर्वाय॰ पशु ४८

पतये॰ उग्राय॰ अशनये॰ भवा॰ महादेवाय॰ ईशानाय॰ ततः पिष्टवृषहोमः भूम्योग्नये स्विष्टकृते स्वा
हा ततो भूः स्वाहा भुवः स्वाहा स्वः स्वाहा त्वनोअग्ने सत्वन्नोअग्ने अयाश्चाग्ने ये ते शतं उडुत्तमं प्रजा
पतये संस्रवप्राशनं पवित्राभ्यामार्जनं अग्नौ पवित्रप्रतिपत्तिः ब्रह्मणे दक्षिणादानं प्रणीतावि
मोकः ततोऽश्वत्थपत्रयुक्तकलशे रुद्रमावाह्य गंधमाल्यादिभिः संपूज्य हस्तेन कलशं स्पृशन् रु
द्राध्यायं जपेत् ततः पुरुषसूक्तं कूष्मांडीयं देवादेवहेलनमिति सूक्तत्रयं वा षडंगरुद्रजपो वा गरु
डपुराणवचनात् ततो वृषवत्सरीणां स्नपनं अलंकरणं चक्रत्रिशूलकरणं अंकनं वृषस्य कर्णे
जपः वृषो हि भगवान् धर्मश्चतुष्पादः प्रकीर्तितः वृणोमि तमहं भक्त्या स मां रक्षतु सर्वतः ततो
गृहीतपुष्पांजलिर्वृषं त्रिः प्रदक्षिणीकृत्य नमस्कुर्यात् ततो वृषवत्सरीणां वस्त्रसंश्लेषः अ

नव॰
ग॰
४८

48

ये हि वीतस्य यादन्तः सर्वा सोपतिरुन्तमः तस्मै वै तामयादन्ता यत्य सर्वो मनोवमाः ततः अग्नः कृतो ग्रिप्रदक्षिणी
कृत्य वत्सतरीणां अग्निप्रदक्षिणं चतारक्कारपितायुक्ते पुरुषसक्ते न प्रेत नाम्ना वत्सतर्पणं कार्यं ततः उत्स
र्गः अद्येत्यादि० देशकालौ स्मृता यनेहषेरुद्रदेवतेयथाशक्त्यलंकृत्य गंधाय वितेयवं वियायवत्सतरी
सहितं अमकगोत्रस्यामुकप्रेतस्य प्रेतत्व मुक्तये हमत्सृजामि शतेषु वानेयतिवोददामि तेनक्रीडं
तीश्वरथग्रियेण मानः सामजन्तु षास्मा गारा यस्यापिषेणमपिषामदे मेति सवेनपाणिनाहषपुच्छं
गृहीतादक्षिणेनसतिलाः सकुशा अपश्चादापाः मुकगोत्रायामुकप्रेनायषषवमयादन्तेस्त्
तारपितृसर्वदा इत्युच्चार्य सहिरण्य सतिलमुदकं मूर्मोनि क्षेपेत् ततो वत्सतरीमध्यासि
तस्य हषस्समयोम्नरमिमागावाहिस्वाहेत्यादिस्तेयंः संग्णं । स्वाहेत्येतेनानुवाकशेषेणाभिमंत्र ५८

णे ततोदक्षिणास्कंधेनहृष्टप्रेरणं यथेष्टसूत्रंपर्यटेति ततः शास्त्रानुसारेणपायसेनब्राह्मणानांभोज
ने सहिरण्यपरस्परकुंभस्यसपनेनोष्णहोविप्रदानं इतिवृषोत्सर्गः ततस्तत्रैणाववारिश्राद्धानि श्राधेन
वश्राद्धं प्रत्यक्षमदिनवत् तदुक्तंगरुडपुराणे सप्तैतेच प्रथमेन्हितृतीयेवापंचमेसप्तमेपिवा नवमेका
दशेचैवनवश्राद्धानिकारयेदिति एवंदिवमादारभ्यनवकृत्वेपदेकादशेन्हिकुर्यात् नवश्राद्धानामेत
मासिकानामाद्यस्यतंत्रैकोदिष्टमेवेति तत्रखलुतंत्रैकोदिष्टक्रियमाणेदशकत्रैकातंत्रेणानुष्ठानसि
द्धिः पृथगनुष्ठानपक्षेतत्रादोसकृतंत्रेणैकोदिष्टंततोनवश्राद्धंततोमासिकमितिसंप्रदायसारे तत्रैका
दशाहेश्राद्धमासिकश्राद्धेएकादशब्राह्मणानामामंत्रणं एवंविधुः स्नाताविप्रश्रुप्रेतनियोजनं
रात्रौसिदिव्यलोकेत्वंकृतानानविहितात्पर्थः मनसावायुभूतेनविप्रेत्वाहंनियोजयेपूज्यापिष्यामिभो

नव.
ग.
७५

49

गेनएवंविप्रेनिवेदयेत् अस्मिन्नेतिदिप्रविवेशनं पाद्यंदत्वानमस्कृत्यतैलेनपादौप्रक्षालयेत् विप्रस्य
प्रमश्रुनखच्छेदंकारयित्वास्नानाभ्यञ्जनंदद्यात् ततोभूमिभागग्रहणं महत्स्थण्डिलस्यकरणं
अर्घ्यपाद्यकरणं तथादीपसंबलैःस्नानं तीर्थानिमनसाध्यात्वाआत्मनोभक्षणं एवंशुद्धिंकृत्वा
ब्राह्मणानामावाहनं आगतंदृष्ट्वास्वागतकरणं नामगोत्रमुदाहृत्यप्रेतायतद्दनंततःशीघ्रमा
वाहयेद्दमिदंभूमिहस्तोपभूतले तत्रमेव इहलोकेपवित्रंजगतोसिपरमांगतिं एवमाहा
नितोगंधपुष्पधूपैःसमर्चयेत् ततोवस्त्राभरणादानं पक्वान्नदानं अष्टादशायदार्घ्यव
र्जितंसकलंश्राद्धंवासोहिरण्यपदास्तुपानत्छत्रोदकुंभौनागुणवतेब्राह्मणायदानं ततः
स्नानं ततएकादशाभिश्रीत्वाणैरुद्रश्राद्धं ततःस्नानं विसर्जनं प्रेताईशेनएकादशकुंभदा ७५

ने मृद्धिकावस्त्रयुग्मछत्रोपानहद्दाने अश्वरथगजमहिषीशय्यादाने गोभूमितिलहिरण्यादि
दाने ताम्बूलयुग्दाने एकादशाहादारभ्याहर्यावत्सान्नघटदाने कृष्णाधेनुदाने ततोवैश्वदेव
इतिक्रियापद्धतिः इतिनवकण्डिकागदाधरभाष्ये एकोद्दिष्टप्रकरणं अथसपिंडीकरणमाह
ततः संवत्सरे पूर्णे त्रिपक्षे द्वादशाहे पदहर्वाहहिरापयेत चत्वारि पात्राणि सतिलगंधोदकानि पूर
यित्वा त्रीणि पितॄणामेकं प्रेतस्य संवत्सरे पूर्णे सपिंडीकरणं कार्यं अथवा त्रिपक्षे द्वादशाहे वाहा
दिषण्मासे वा कुर्यात् इति विचाराः पक्षा दर्शिताः तत्रैषा व्यवस्था द्वादशाहे पितुः सपिंडीकरण
मग्निमता कार्य्यम् सपिंडीकरणं विना पिंडपितृयज्ञस्यासिद्धिः साग्निकस्य यदा कर्ता प्रेतो
वाप्यग्निमान् भवेत् द्वादशाहे तदा कार्यं सपिंडीकरणं पितुरिति वचनात् निरग्निकस्य

नव॰ ग॰ ५०

त्रिपक्षेवृद्धिप्राप्तौसंवत्सरेवाकुर्यात् यदाप्राक्संवत्सरात्सपिंडीकरणंतदाषोडशश्राद्धानिकृत्वास
पिंडीकरणंकृत्वास्वकालोक्तानीतिसंशयः उभयथावचनदर्शनात् श्राद्धानिषोडशादत्वानतु
कुर्यात्सपिंडनं श्राद्धानिषोडशापविदधीतसपिंडतामिति षोडशश्राद्धानिच द्वादशाहेत्रिपा
क्षेवषण्मासेषमासिकाब्दिके श्राद्धानिषोडशैतानिसंस्मृतानिमनीषिभिरितिदर्शिता तथा यस्मा
पिवत्सरादर्वाक्सपिंडीकरणंभवेत् मासिकंचोदकुंभंचदेयंतस्यापिवत्सरमिति तत्रसपिंडीक
रणंकृत्वास्वकालेतानिकर्तव्यानीतिप्रथमकल्पः अप्राप्तकालेत्वनप्रागनधिकारात् यद्यपिवच
नेषोडशश्राद्धानिकृत्वैवसपिंडीकरणंसंवत्सरात्प्रागपिकर्तव्यमितिसोयमाद्यकल्पः यदात्वाद्यक
ल्पेनप्राक्संवत्सरात्सपिंडीकरणंश्चेत् श्राद्धानिकरोतितदैकोद्दिष्टविधानेनकुर्यात् यदातुमुख्यकल्पे ५०

50

नस्वकालेतावतानिकरोतितदाह्निकंयोयथाकरोतिपार्वणमेकोद्दिष्टंवातथामासिकानिकुर्यात्
सपिंडीकरणादर्वाक्कुर्वन् श्राद्धानिषोडश एकोद्दिष्टविधानेनकुर्यात्सर्वाणितानितु सपिंडीकर
णादूर्ध्वंयदाकुर्यात्तदापुनः प्रत्यब्दंयोयथाकुर्यात्तत्तान्यपीतिस्मरणात् चत्वारिपात्राणिप्ररये
त्तितिवत्तग्रहणात्त्रिभ्यःप्रेतस्यपितृपितामहप्रपितामहेभ्यएवदानं नचषड्भ्योपि तत्रचत्रीणिपा
त्राणिपितृणामेकंप्रेतस्यभवतिप्रेतपात्रंपितृपात्रेष्वासिंचति येसमानाइतिद्वाभ्यां प्रेतसंबंधि
पात्रंगृहीत्वाप्रेतस्यपितृपितामहप्रपितामहपात्रेषुयेसमानाइतिद्वाभ्यांमंत्राभ्यामासिंचति प्रत्या
सेकंमंत्रोभवतः आसेकप्रकारोब्रह्मपुराणे चतुर्भ्यश्चार्घपात्रेभ्यएकंवामेनपाणिना गृहीत्वा
दक्षिणेनैवपाणिनासतिलोदकं संसृजेचतथान्येषुयेसमानाइतिस्मरन् प्रेतंप्रेतस्यहस्तेषुच

नव॰
ग॰
५२

51

तूभींगजलं दिपेत् ततः पितामहादिस्तन्मन्त्रैश्चपृथगिति वाजसनेयिभिस्तु पूर्वं पितृभ्यो देयं
पश्चात्प्रेताय दानं एतेनैव पिंडो व्याख्यातः यथा प्रेतार्घपात्रस्थं जलं येसमाना इति द्वाभ्यां मन्त्राभ्यां
पात्रत्रयेस्थापितं एवं प्रेतपिंडमपि त्रेधा कृत्वा पिंडत्रयेनिदध्यादित्यर्थः तत्प्रकारश्च ब्रह्मपुराणे द
त्वापिंडमथाङ्गुष्ठाग्रप्रान्ते वस्त्रमास्तरेत्स्वर्णदौप्यदर्भैस्तु तस्मिन् पिंडं ततस्त्रिधा कृत्वा पिताम
हादिभ्यः प्रेतमर्पयेत् तथा स्ववर्त्तेलोततस्त्रा सपिंडान्कृत्वा प्रपूजयेत् गन्धैः पुष्पैस्तथा धूपैर्दी
पैर्माल्यानुलेपनैरिति एतच्चप्रेतश्राद्धसहितं सपिंडीकरणं सविभक्तधनेषु वहुषु भ्रातृषु सं
न्वप्येकेनैव कृतेनालं न सर्वैः कर्त्तव्यं नवश्राद्धं सपिंडनं श्राद्धान्यपि च षोडश एकेनैव तु कार्याणि
सविभक्तधनेष्वपीति स्मरणात् मातुः पिंडदानादौ गोत्रविप्रतिपत्तिः भर्तृगोत्रेण पितृगोत्रेण वा॰ ५१

देशे उभयथावचनदर्शनात् मातुः सपिंडीकरणे विरुद्धानि वाक्यानि दृश्यन्ते तत्र पितामह्यादिभिः
सह सपिंडीकरणं स्मृतमिति तथा भर्त्रापि भार्यायाः स्वमात्रादिभिः सपिंडीकरणं कर्तव्यमिति पैठीन
सिराह अपुत्रायां मृतायां तु पतिः कुर्यात्सपिंडतां श्वश्र्वादिभिः सहैवास्याः सपिंडीकरणं भवेदिति
पत्या सह सपिंडीकरणं यम आह पत्या वैकेन कर्तव्यं सपिंडीकरणं यम आह पत्या वैकेन कर्तव्यं सपिं
डीकरणं स्त्रियाः सा मृतापि हि तेनैक्यं गता मंत्राहुतिव्रतैरिति उशनसा तु मातामहेन सह पिंडी
करणमुक्तं पितुः पितामहे यद्वत्पूर्णे संवत्सरे सुतैः मातुर्मातामहे तद्वदेषां सपिंडता मतेति एवं वि
षयवचनेषु सत्सु पुत्रायां भार्यायां प्रमीतायां भर्त्रा स्वमात्रैव सापिंड्यं कुर्यात् अत्राचारादनुष्ठानं
अत ऊर्ध्वं प्रेताय पात्रं दद्याद्यस्मिन्नहनि प्रेतः स्यात् अतः सपिंडीकरणादूर्ध्वं प्रेताय यात्रं दद्याद्यस्मि

त्रहनियर्स्योनियोप्रेतः स्यादित्यर्थः एयप्यत्रप्रेतायेत्येकवचननिर्देशास्त्यापिस्त्रत्यतरात्रिभ्योदेयं
नव. प्रासम्बात्रवोद्दोग्राह्यः यथाह परमेष्ठी श्राद्धिके पितृकार्येचवांडोमासः प्रशस्यते विवाहादौ स्मृतः
ग. सौरो यज्ञादौ सावनः स्मृत इति इति नवकंडिकागदाधरभाष्ये पंचमीकंडिका ५ अथ प्रयोगः
५२ द्वादशाहे विधिवत्स्नानादिव्रतविसर्जनं ततो द्वादशाहे ऊनमासिकमेकोद्दिष्टं ततः स्नानं प्रेतोद्दे
नमान्नानां सजलानां द्वादशघटानां दानं एकान्नजलघटितादिसर्वदेया एकोयमेराजाय घ
52 टोदेयः एकस्मिन्नेवसमये ततो मासिकानि चतुर्दशश्राद्धानि एकतंत्रेण तत्र क्रमः द्वितीयमा
सेत्रिपक्षे तृतीयमासे चतुर्थमासे पंचममासे षष्ठे न्यूनषष्ठे सप्तमे नवमे दशमे एकादशे द्वादशे
न्यूनाब्दे चेति प्रेतैकोद्दिष्टवत्कार्याणि ततः स्नानं कुर्यात् ततः सपिंडीकरणं अत्र सर्वे वैश्वदे ५२

वश्राद्धे देवपादप्रक्षालनं ततः पार्वणप्रेतस्य पितृपितामहप्रपितामहानां तदर्थं त्रयाणां पादप्रक्षा
लनं तत्र सर्वे पार्वणे पार्वणैकोद्दिष्टैकोद्दिष्टवत् अत्राद्यमासेपदेति योऽमुकगोत्रस्यामुक॰
प्रेतस्य वसुरुद्रादित्यलोकप्राप्त्यर्थं अमुकसगोत्राणां प्रेतस्य पितृपितामहप्रपितामहानाममुक
शर्मणां विश्वेदेवानां पितॄणां पूर्वकं सैकोद्दिष्टं पार्वणविधिना सपिंडीकरणश्राद्धं युष्मदनुज्ञया हं क
रिष्ये आसनं आवाहनं विश्वेषां देवानां पितॄणां प्रेतस्य च अर्घ्यपात्राणि हृदयितान्यर्घ्यं विश्वेभ्यो
देवेभ्यो अर्घ्यं दत्वा ततः प्रेताय जलं प्रेतपात्रे जलेन चतुर्थभागेनार्घ्यं दत्वावशिष्टमर्घ्यपात्रस्थितं जलं पि
त्रादिपात्रेषु विभज्य तृतीयांशं निनयेत् ततः प्रेतपात्रं पितृपात्रे प्रसंयोजयिष्य इति स्पृष्ट्वा सं
योजयेत् अनुज्ञातोऽर्घ्यं संयोजयेत् एवं पिंडयोजनेऽप्यनुज्ञाप्रार्थनं तत्रैमो ये समाना इति मंत्रद्वयं

पठित्वा ततः अमुकसगोत्रस्यामुकप्रेतस्यार्घः अमुकसगोत्रस्यप्रेतस्यपितरमुकशर्मणोर्घेणसहसंसृ
नव॰ ज्यतां वसुलोकप्राप्तिरस्त्वितिवदेत् एवंपितामहपात्रेप्रपितामहपात्रेच ततस्तेभ्योर्घंदद्यात् पार्व
ग॰ णेनियमेनविकरः पिंडदानेपूर्वंपार्वणसेवपिनः पिंडात्रिहृत्यपश्चात्प्रेतपिंडेत्रेधाविभज्यततः
५२ अग्रेभागमादाययेसमानाइतिमंत्रद्वयंपठित्वा अमुकगोत्रस्यामुकप्रेतस्यपिंडः अमुकगो॰
त्रस्यप्रेतस्यपितुरमुकशर्मणः पिंडेनसहसंसृज्यतामित्युक्त्वाप्रथमेपिंडेवर्तुलंकुर्यात् ततोवसु
लोकप्राप्तिरस्त्वितिवदेत् एवमितराभ्यांपिंडाभ्यांसंयोजनंततोऽनंतरंरुद्रलोकप्राप्तिरस्तु आदित्यलो
कप्राप्तिरस्तु इतियथाक्रममेववदेत् अतऊर्ध्वमत्रपितरइतिजपादि पूजनानंतरंपिंडानभिमृश्ये
देवदेत् एषवोनुगतः प्रेतपितरस्तंदद्यामिव शिवमस्त्वितिशेषाणांजायतांचिरजीविता समानीव ५२

आकृतीनि समानि हृदयानि वः समानमस्तु वो मनो यथा वः सुसहासति अत ऊर्ध्वं प्रेतशब्दो नोच्चा
र्यः अन्नप्राशनादिषु आह समाप्य मोदायेन्नु संकल्पः इति नवकैकोद्दिष्टागदायसभाष्यसपिंडीकरण
प्रयोगः वृद्धिश्राद्धमाह आभ्युदयिके प्रदक्षिणमुपचारः पुत्रजन्मविवाहादौ अभ्युदयेय वृश्रा
द्धे तदाभ्युदयिकशब्दो नोच्यते तत्र प्रदक्षिणमुपचारः प्रदक्षिणग्रहणेन यज्ञोपवीतिनाश्रा
कस्ते संउदक संवा प्राङ्मुखेनोदङ्मुखेन वा कार्यमिति लभ्यते शातातपः अनिष्ट्वा पितृयज्ञेन
वैदिकं किंचिदाचरेत् तत्रापि मातरः पूर्वं जननीयाः प्रयत्नतः अकृत्वा मातृयागं तु वैदिकं यः
समाचरेत् तस्य क्रोधसमाविष्टा हिंसामिच्छंति मातरः इति मातृगणश्च भविष्यपुराणे
निरूपितः गौरी पद्मा शची मेधा सावित्री विजया जया देवसेना स्वधा स्वाहा मातरो लोकमा

नव॰
ग॰
५८

59

तरः धृतिः पुष्टिस्तथा तुष्टिरात्मनः कुलदेवतया सहेति विष्णुपुराणे कन्यापुत्रविवाहेषु प्रवेशे नववे-
श्मनः शुभकर्मणि बालानां चूडाकर्मादिके तथा सीमन्तोन्नयने चैव पुत्रादिमुखदर्शने नान्दीमुखा-
न्पितृनादौ तर्पयेत्पितरोगं ग्रहीति जाबालिः यत्नोद्वाहप्रतिष्ठासु मेखलाबन्धमोक्षयोः पुत्रजन्म-
वृषोत्सर्गे वृद्धिश्राद्धं समाचरेत् मातृश्राद्धं तु पूर्वं स्यात्पितॄणां तदनन्तरं ततो मातामहानां वृ-
द्धौ श्राद्धत्रयं स्मृतमिति वैदिककर्मसु प्रतिप्रयोगं श्राद्धोपहतिप्रसक्तावाह कात्यायनः प्रस-
कृद्यानि कर्माणि क्रियेरन्कर्मकारिभिः प्रतिप्रयोगं नैताः स्युर्मातरः श्राद्धमेव चेति सत्स्वपि वै-
दिककर्मसु अष्टकादिषु न श्राद्धं कर्तव्यमित्याह कात्यायनः नाष्टकासु भवेच्छ्राद्धं न श्राद्धे श्राद्धमिष्य-
ते न सोष्यन्तीजातकर्मप्रोषितागतकर्मसु सर्वान्हे यानदाभ्युदयिकं सर्वाह्णो भवति नापरा ५८

ह्रो पुत्रजन्मादौ तत्तत्काल एव पित्र्यमंत्रवर्जं जयः अथैनाश्रात्तु योजयः सन्निधिप्यते नतापेत्र
नइत्ययं उदीरतांत्रयोदशार्द्धेहं पित्र्यमिति पित्र्यमंत्रसंस्तातस्यैव श्रवणात् ऋजवोदर्भाः अत्र ऋजवो
दर्भा भवंति नहि द्विगुणाः पर्वैस्तिलार्थाः अत्र तिलार्थाः सर्वैर्यवैः कार्याः तदत्रं मंत्रेपि यवोसीत्यू
हः कार्यः सुखोद्वाभिधायकत्वात् संपन्नमिति तृप्तिप्रश्नः तृप्ताः स्थेति पृच्छतीत्युक्तं अत्र तृप्ता
स्थेत्यस्य स्थाने संपन्नमित्ययं प्रश्नो भवति तथा च बह्वृचगृह्यपरिशिष्टे संपन्नमिति तृप्ताः स्थ प्रश्नस्था
गं॰सं॰ ने विधीयते सुसंपन्नमिति प्रोक्ते शेषमन्नं निवेदयेदिति दधिबदराक्षतादिमिश्राः पिंडाः दध्या
पु॰ बदरीफलैरक्षतैश्च मिश्राः पिंडा अत्र देयाः नांदीमुखान् पितॄनावाहयिष्य इति पृच्छति कपि
५५ तॄनावाहयिष्य इत्यस्य स्थाने नांदीमुखान् पितॄनावाहयिष्य इत्ययं प्रश्नो भवति नांदीमुखा

नव॰ ग॰ ५५

55

पितरः प्रीयंतामर्घ्यमत्र वक्ष्य स्थाने प्रयोगो भवतीति शेषः नांदीमुखान्पितॄन्वावयिष्य इति पृच्छ
ति पितॄन्वावयिष्य इत्यस्य स्थाने इत्यर्थः वाच्यतामित्यनुज्ञातो नांदीमुखाः पितरः पितामहाः प्र
पितामहाः मातामहाः प्रपितामहाः मातामहाः प्रमातामहा वृद्धप्रमातामहाश्च प्रीयंतामिति
द्विजैर्वाच्यतामित्यनुज्ञातो नांदीमुखाः पितर इत्यादि प्रीयंतामिति तेषु पठेत् न स्वधां प्रयुंजीत स्व
धोच्चारणं न कुर्यादित्यर्थः युग्मान्नाशयेदत्र अत्रास्मिन्नाभ्युदयिके युग्मान्ब्राह्मणान्नाशयेत् भो
जयेदित्यर्थः इति नवकंडिकागदाधरभाष्ये षष्ठी कंडिका॰ पूर्वं देशकालौ स्मृत्वा अमुकनिमित्तं
मातृपूजनपूर्वकं वसोर्धारापूर्वकं वा नांदीश्राद्धमहं करिष्ये इति संकल्पः ततः क्षालितैः शुक्लतंडुलैः
पीठस्योपरि गौर्यादिषोडशमातरः स्थापयेत् तद्यथा भूर्भुवः स्वः गणपतिं स्थापयामि एवं गौरी

स्थापयामि शचीं स्था० मेधां स्था० सावित्रीं स्था० विजयां स्था० जयां स्था० देवसेनां स्था० स्वधां स्था० ५८
मातॄः स्था० लोकमातॄः स्थापयामि धृतिं स्था० पुष्टिं स्था० तुष्टिं स्था० आत्मकुलदेवतां स्थापयामि ६
ततः अस्यां मनोजूतिरिति प्रतिष्ठापनं ततः पूजां गणपतिसहितचतुर्दशमातृभ्यः गंधं समर्पया
मि धूपं दीपं नैवेद्यं तांबूलं दक्षिणां समं गणपतिसहितानां चतुर्दशमातॄणां पूजनविधौ
यन्न्यूनं यदतिरिक्तं तत्परिपूर्णमस्तु इति मातृपूजनं अथ वसोर्धारा दध्नानुभूतं घृतेन गृहीतां कुड्या
५८ दि शुभ्र वसोः पवित्रमसीति धारा एवं समनवधाऽमरसे स्था कुर्यात् मनोज्योतिरिति प्रतिष्ठाप्य
श्रा ततो वसोर्धारा देवताभ्यो नमः इति पंचोपचारैः संपूजयेत् इति वसोर्धाराकरणम् अथ नांदी
५६ श्राद्धं अथ नांदीश्राद्धं तत्र यथाकुलदेशाचारेण सपिंडकमपिंडकं वा कार्यं तदंगं भविष्यपुरा

नव° ग° ५८ णे पिंडनिर्वपणंकुर्याद्वाकुर्याद्विचक्षणः वृद्धिश्राद्धेकुलाचारोदेशकालाद्यवेक्ष्यहि अपिंडके: अग्नौकरणा
दीनामपिनिषेधः तथाहि अग्नौकरणमर्घ्यंवावाहनंचावनेजनं पिंडश्राद्धेप्रकुर्वीतपिंडहीनेनिवर्त्त
ते पिंडनिर्वापरहितंयत्रश्राद्धंविधीयते स्वधावाचनलोपोस्तिविकरस्तेनलुप्यते अन्यत्पददक्षिणास्व
स्तिसौमनस्यंयथास्थितमिति तत्रसपिंडकमाभ्युदयिकंलिख्यते आचमने प्राणायामं वैश्वदेवा
56 र्थेमात्राद्यर्थेपित्राद्यर्थेसपत्नीकमातामहाद्यर्थेच द्वौद्वौविप्रौयुग्माः प्राङ्मुखोभोज्याः अम्लानाऋज
वोदर्भाः यज्ञोपवीतीप्राङ्मुखोदद्यात् तिलार्थेयवा नांदीमुखाः सत्यवसुसंज्ञकाविश्वेदेवाः एत
द्वः पाद्यंपादावनेजनंपादप्रक्षालनं एवमर्घ्ये इदमन्नंचंदनंपुष्पं अमुकगोत्रानांदीमुखीमातृपि
तामहीप्रपितामह्यः एतद्वःपाद्यंपादावनेजनंपादप्रक्षालनं एषअर्घः इदमन्नंचंदनंपुष्पं अमुक ५८

गोत्राः पितामहप्रपितामहप्रमातामहाः नान्दीमुखाः भूर्भुवःस्वःरूपाः एतद्वः पादावनेजनपादप्रक्षालनं
प्रेष्यश्रवं इदमन्नं वेदनेपुष्पं अमुकगोत्राः मातामहप्रमातामहवृद्धप्रमातामहाः नान्दीमुखाः भूर्भुव
रूपाः एतद्वः पाद्यमित्यादि ततः आवरणं दिग्बन्धनं अग्निष्वात्ताः पितृगणाः प्राचीं रक्षन्तु मे दिशं तथा
बर्हिषदः पान्तु याम्यां ये पितरस्तथा प्रतीचीमाज्यपास्तद्वदुदीचीमपि सोमपाः ऊर्ध्वं तत्र यमः साक्षात्
रक्षत्वंत लोकेश्वरः रक्षोभूतपिशाचेभ्यस्तथैवासुरदोषतः सर्वतश्चाधिपस्तेषां यमो रक्षां करोतु मे
तिलान्रक्षन्तु असुरान्दर्भा रक्षन्तु राक्षसान् पंक्तिं वै श्रोत्रियो रक्षेदतिथिः सर्वरक्षकः निहन्मि
सर्वं यदमेध्यवद्भवेद्धताश्च सर्वे सुरदानवा मया रक्षांसि यक्षाः सपिशाचगुह्यका हता मया
यातुधानाश्च सर्वे ततो नीवीबन्धनं आद्यभूमौ गयामित्यारभ्य गयापापेन नमः इत्यन्तं पठेत् ततः

नव॰
ग॰
५८

कर्मार्थं जलाभिमंत्रणं यदेवाश्रवेन ततः पाकप्रोक्षणं दृष्टिदुष्टत्वादिसंस्पर्शदोषाः पाकादीनां
पवित्रतास्त्विति देशकालपाकपात्रद्रव्यश्रद्धाः संपद्यन्तामस्त्वित्यादि देशकालौ स्तत्वा अद्येत्यादि अमु
कगोत्राणां मातृपितामहीप्रपितामहीप्रपितामहीनां नांदीमुखीनां तथाऽमुकगोत्राणां पितृ
पितामहप्रपितामहानां नांदीमुखानां युग्मरूपाणां तथाऽमुकगोत्राणां मातामहप्रमाता॰
महवृद्धप्रमातामहानां नांदीमुखानां युग्मरूपाणां पार्वणत्रयविधिनाऽऽभ्युदयिकश्राद्धम
हं करिष्ये सत्यवससंज्ञकानां विश्वेषां देवानामिदमासनं हस्तप्रक्षा॰ उपग्रह विष्ट॰ गोत्राणां
पितृपितामहप्रपितामहानां नांदीमुखानामिदमा॰ हस्तप्र॰ उपग्रह गोत्राणां मातामहप्र
मातामहवृद्धप्रमातामहानां नांदीमुखानामिदमासनमित्यादि॰ सत्यवससंज्ञकान् विश्वान्
५८

देवानावाहयिष्ये आवाहयेत्यनुज्ञातो विश्वेदेवास इत्यावाहयेत् ततो यवैरवकीर्य विश्वेदेवाः
शृणुतेममिति जपेत् आगच्छन्तु नः भवन्तु न इति पठेत् गोत्राः मातृपितामहीप्रपितामहीरा
वाहयिष्ये आवाहयेत्यनुज्ञात उशन्तस्त्वेत्यनयावाहयेत् ततो यवैरवकीर्यायन्तु न इतिज
पेत् गोत्रान् पितृपितामहप्रपितामहान् नान्दीमुखान् आवाहयेत्यनुज्ञातः उशन्तस्त्वेत्या
वाहने अवकीर्यायन्तु न इति जपति गोत्रान् मातामहप्रमातामहवृद्धप्रमातामहान् नान्दी
मुखानावाहयिष्ये आवाहयेत्यनुज्ञात आवाहनावकिरणजपाः पूर्ववत् ततोर्घपूर
णे शन्नोदेवीरित्यनेन सकृज्जलावपनं यवोसि सोमदेवत्य इति इदमत्र वेदनं वक्ष्ये
अर्घस्थहीतायादित्या इति मन्त्रेण सत्यवसुसंज्ञका विश्वेदेवा एष वोर्घ इति दद्यात् पादि

नव॰ ग॰ ५८

याइतिमंत्रेणसत्यवसुसंज्ञकाविश्वेदेवाएषवोर्घ्यइतिदद्यात् यादिव्याइतिपठित्वा अमुकगो
त्रमातृपितामहीप्रपितामहीएषतेर्घ्यं एवंसर्वत्र प्रथमेपात्रेसंस्रवान्समवनीयपितृ
भ्यःस्थानमसीतिन्युब्जंपात्रंकरोति ततोगंधपुष्पधूपदीपवाससांचप्रदाने सत्यवसुसंज्ञ·
केभ्योविश्वेभ्योदेवेभ्यःस्वाहेतिदत्वा गोत्राभ्योमातृपितामहीप्रपितामहीभ्योनांदीमु·
खीभ्योयथादत्तंगंधाद्यर्चनं गोत्रेभ्यःपितृपितामहप्रपितामहेभ्योनांदीमुखेभ्योयथाद
त्तं॰ गोत्रेभ्योमातामहप्रमातामहः यथादत्तं आचमनं उद्धृताग्नौकरणमंत्रेपृच्छत्यग्नौ
करिष्यइति कुरुष्वेत्यनुज्ञातः ततोमेक्षणेनाहुतीर्जुहोति अग्नयेकव्यवाहनायस्वाहा सो
मायपितृमतेस्वाहेति निरग्निकस्तुविप्रपाणौजलेवाकुर्यात् हुतशेषंदत्वापात्रमाल·

58

भूम्नपेति पृथिवीतेपात्रंद्यौरपिधानेब्राह्मणस्यमुखेअमृतेअमृतंजुहोमिस्वाहेति इदंविष्णुःस्वरेउ
नेगुष्ठमत्रेवगाह्यततः अपहताइतिपवानवकीर्ये उस्म ९ः स्वष्टमत्रेदध्याछ्कत्याचा ततःपित्र्यत्रव
नैजपः अन्नप्रकिरणम् आचमनेसकृत्सकृद्ब्राह्मणेभ्यउदकदाने ततःसप्रवोगायत्रीमधुवाता
इतिऋचपठेत् ब्राह्मणःतृप्ताःस्थेतिप्र तृप्ताःस्मेतिप्रतिवचने शेषमन्नमप्यास्ति इष्टैः सहभु
ज्यतां अपहताइत्युच्छिष्टसमीपेउल्लेखने उदकस्पर्शने साग्निकस्योल्मुकनिधाने अवने
जने सकृदाछिन्नास्तरणे पिंडदाने अत्रपितरइत्युक्त्वोदङ्मुखेआतमनात् आदत्यामीमदंते
तिसूत्रदाने पिंडानामभ्यवेनादिनैवेधान्त आचमने तेनास्तुप्रादिताह्जेमिन्युदकनिषे
कांत पात्रोत्तानकरणे ततोदक्षिणादानादिगृहप्रवेशानांते इतिनवकंडिकापदा ग

धरेमाघ्येश्राभ्युदयिकश्राद्धप्रयोगः श्रयत्नभिः उक्तइतिशेषः ग्राम्याभिरोषधीभिर्मांसैर्न्नभिः पितृ
नव. णामितिशेषः नाश्रयवव्रीहिमाषतिलाद्याः मनुः तिलैर्व्रीहियवैर्माषैरद्भिर्मूलफलेनवा दत्तेन
ग. मासंप्रीयंतेविधिवत्पितरोनृणामितितदभाव आरण्याभिः मासैर्तृभिरितिवर्त्तते ग्राम्याणा
५५ मभावेआरण्याभिः श्यामाकनीवाराद्याभिः मूलंफलैरोषधीभिर्वास्यष्टमनन्त् सहान्ने
नोतरास्तर्प्ययंति उक्तरार्घ्रेवक्ष्यमाणः पदार्थोच्छागादिसर्वैरन्नेनमूलफलौषधीभिः स
हन्नोतरास्तर्प्यं नास्तर्पयंतीत्यर्थः नतकेवलाः छागास्तेमपानालभ्यक्रीतालब्धावान
स्वयंमृतानाहृत्यपचेत् छागेणं मासद्वयंतमत्स्यैमांसत्रयंतुहारिणेनवत्तरश्चौरभ्रेणपंच
शाकुनेनषट् छागेनसप्तकौर्मेणाष्टौवाराहेणनवमेषमांसेनदशमाहिषेणैकादशपा ५५

59

षैनेन संवत्सरं तु गव्येन पयसा पायसेन वा वार्ध्रीणसमांसेन द्वादशवर्षाणि पाठीनादयो मत्स्या

हरिणादयो मृगाः औरभ्रः आरण्यो मेषः शकुनः पक्षी सोऽप्यनिषिद्धो ग्राह्यः मेषश्चित्रमृ

गः वार्ध्रीणसो निगमोक्तः त्रिपिबेन्द्रियक्षीणं श्वेतं वृद्धमजापतिं वार्ध्रीणसं तं प्राहुर्या·

ज्ञिकाः पितृकर्मणीति त्रिपिबमित्युदपानसमये स्रुवकर्णौ ह्वयेवोदकमध्ये पतन्तीति त्रिपि

बः इति नवकंडिका गदाधरभाष्ये सप्तमकंडिका ७ इतिमुख्यमप्यनप्यत्हमिः उक्ततश्ति

शेषः किमक्षय्यवत्तेइत्यमित्यत आह खड्गमांसं कालशाकं लोहच्छागमांसं सेललाटेवा·

न्यष्टुः खड्गः रक्तच्छागो लोहच्छागः मधुमहाशल्को मत्स्यविशेषः वर्षासु च मघासु श्राद्धं

दालिच्छायायां वा श्राद्धं हस्तिकरमिति शेषः मन्त्राध्यायिनः श्रुताः शाखाध्यायी षडङ्गविज्येष्ठ

नव. ग. ९०

60

सामगो गायत्रीसारमात्रोपि पंचाग्निः स्नातकः त्रिणाचिकेमंत्राध्यापिनस्त्रिमधुस्त्रिसुपर्णीद्रोण
पाठकोग्रस्त्रोछात्रश्रोवागीश्वरोपातिकश्चनियोज्याः एतेमंत्राध्यापिमुख्यादियाज्ञिकान्ताश्चे
सर्वेपंक्तिपावनाः श्राद्धेनियोज्याः इतियोनियोजनेनपितृणामक्षय्यतृप्तिरित्यर्थः मंत्राध्या
पिनः संहिताध्यायिनः श्रुताग्रावधरणेनश्रुताः षडंगवित् शिक्षाकल्पादीनामर्थतोग्रेयत
श्चवेत्ताज्येष्ठसामः सेततगानाज्येष्ठसामगः अथवाज्येष्ठसामछंदोगानोक्तसामनिवतयोगा
ज्येष्ठसामगाः सगार्हपत्यदक्षिणाग्न्याहवनीयसभ्यावसथ्याग्निमान् पंचाग्निः त्रिणाचिके
तः अथर्ववेदभागस्तद्व्रतेवतद्भयंयोधीतेपश्चकरोतिसोपितद्योगात्रिणाचिकेतः त्रिम
धुर्वाश्चेदेकदेशः तदधीतेतद्व्रतंचरतियः सत्रिमधुः त्रिसुपर्णीअथर्ववेदभागस्तार्थःतो ९०

ग्रेथतस्थापेता द्रोणपाठकोधर्मशास्त्रपाठकः ब्राह्मोढापुत्रः ब्राह्मविवाहपरिणीतापुत्रः वा
गीश्वरोविद्वान् अमावेषेकेवेदविदंपंक्तिमूर्द्धेतिनियुज्यादासहस्त्रापंक्तिपुनातीतिवचनात् इति
नवकेंडिकागदाधरभाष्येअष्टमीकंडिका ८ अथकाम्यानिभवंतिस्त्रियोप्रतिरूपाः प्रतिपदिहि
ती यायां श्रीजन्मासवास्तृतीयायांवृत्तर्ग्याल्द्रदयपशवः पुत्राः पंचम्यांद्यूतद्विषष्ठ्यांकृषिः स
प्तम्यांवाणिज्यमष्टम्यामेकशफनवम्यांदशम्यांगावः परिचारकादशम्यांधनधान्यानिद्वादश्यां
कुप्याहिरण्यंज्ञातिश्रैष्ठ्यंवत्रयोदश्यांधुवानस्तत्रमात्रीयंतेशस्त्रहतस्यचतुर्दश्यामावास्याया
ं सर्वमित्ययावास्यायांस्तर्वमिति प्रतिपदादयश्चकस्मयज्ञाः स्त्रीजन्मकन्यादयः रूद्रय
शवः अजादयः कृषिःकृषिफले वाणिज्येवाणिज्यफले परिचारकीः दास्यादयः कुप्यस्वर्ण

ह्यप्यवतिरिक्तेनाम्नादि सूनामृतानां त्रयोदश्यां श्राद्धं देयं शस्त्रहतस्येति जलादिहा त्रिंशाडमंर
नव. णेनमृतानांउपलक्षयति प्रतिपदादितिथिष्वभिहितानियानिफलानितेषु स्वीयमनसोभीष्टा
ग. न्सर्वान्कामानमावास्यायांश्राद्धदः प्राप्नोति अत्रयद्यपिसर्वकामप्राप्तिरितिविशेषेणकथितात
६१ थापियुगपत्सर्वकामानप्राप्तिः अपितत्रमावास्यामनुद्दिष्टेनश्राद्धेनैककामप्राप्तिः एवममा
वास्यांतराऽनुद्दिष्टेनान्येनश्राद्धेनान्यः कामइति इतित्रिरग्निचित्संश्राद्धस्यपतिश्रीमहायाज्ञि
कवामनात्मजदीक्षितगदाधरकृतेकातीयश्राद्धसूत्रभाष्येनवमीकंडिका ॥९। समाप्तम्॥

61